

K. Horváth Zsolt

A lélek segédigéi*

A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja: Mérei Ferenc

„la vie-dans-l’histoire et non le discours-sur-l’histoire”¹

Paul Ricœur

Amikor a második világháború minden addigi háborút felülmúló pusztításáról, genocídiumáról, sőt tágabban a felvilágosodás Európájának kulturális és morális eszkalációjáról beszélünk, a legkevésbé sem meglepő módon elbeszéléseink tragikus hangvételűvé válnak. Amikor e tapasztalatot megkíséreljük szavakba foglalni, majd azokat mondatokká szervezni, evidens módon szembe kell néznünk azzal a tragikus, elsősorban irreverzibilis emberi értékvesztéssel, melyet judeocídiumnak, tágabban holocaustnak nevezünk. Az utóbbi néhány évtized elméleti – széles értelemben vett – társadalomtudományi irodalma épp a megfogalmazás, a nyelvi megjelenítés tekintetében bizonytalanodott el; mint Saul Friedländer – Jürgen Habermas nyomán – rámutatott: Auschwitz megváltoztatta a folytatás lehetőségeit, a történelemmel való együttélés feltételeit, kontinuitásának alapjait.² A kulturális folytathatóság nehézsége természetesen felvetette a bennünket körülvevő világot szervező, teremtő nyelv folytathatóságának kérdését is. Paul Ricœur elfogadja ugyan George Steiner állítását, ti. hogy „Auschwitz világa kívül van a diskurzuson, mert kívül van az értelmén is”, ugyanakkor felteszi a kérdést is: „honnan származhat az elmondhatatlan és a reprezentálhatatlan értelme?”³ Ez az írás nem elméleti jellegű. Ám ha a holocaust tapasztalatáról és másodlagos, emlékezeti megmunkálásáról és jelentéséről beszélünk, minduntalan szembetaláljuk magunkat e kérdéskörrel, mely gyakran olyan önreferenciális elméleti szövegeket termel, melyek – megítélésem szerint – mélységében már csak korlátozottan szolgálják a történeti megértést.⁴ Ha a tapasztalat retrospektív homogenitását

* Jelen írás egy Mérei Ferencről készülő, ún. dinamikus életrajzhoz készült előtanulmány. A tanulmány elkészítéséhez felhasznált gépiratos forrásokért Mérei Verának, Forgács Péternek és Litván Györgynek, szóbeli információkért Biró Gáborné Horváth Klárának, Pataki Ferencnek, Ravasz Jánosnak és Szilágyi János Györgynek tartozom köszönettel. A kutatás anyagi ösztönzését a Soros Alapítvány és a Collegium Budapest Institute for Advanced Study biztosította, nagyvonalú támogatásukat ezúton is köszönöm.

1 Ricœur 2000: 330.

2 Lásd Friedländer 1992: 3.

3 Ricœur 2000: 332.

4 A historizálás, történeti feldolgozás és a moralitás kérdése ma már szinte könyvtári irodalmat tesz ki; ennek nemhogy áttekintése, de érintése sem képezi jelen írásnak a tárgyát. A klasszikus szembenállás még Saul Friedländer és Martin Broszat között alakult ki az 1980-as években, s az egyik vitapont épp az volt, hogy morális értékek univerzális tétele, s egy adott történeti kontextusba, vagyis a nemzetiszocialista Németországba, való visszavetítése nem állítja-e meg a történeti

és univerzalizmusát hirdetjük, akkor azt kockáztatjuk, hogy a történeti elbeszéléseinkben megjelenő személyek csupán jelentéshordozó kulturális, történeti „egységek” lesznek, és nem a társas konfigurációkban mozgó, „utazó”, egyszeri és megismételhetetlen individuumok, megannyi különös élménnyel, sajátos élettörténettel, mint mindennapi jelentéstörténettel. Ebben a tanulmányban inkább megfordítanom a kérdésfeltevés irányát: ha nem abból indulunk ki, hogy mit lehet kimondani, leírni, azaz mi illeszkedik a reprezentációs kánonba, hanem kortárs tapasztalatok írásos vagy hangzóanyagát vizsgáljuk meg, egészen más, a vártnál lényegesen sokszínűbb, sűrűbb élménnyel találjuk magunkat szemben. Nem foglalkozom itt a holocausttagadók és revizionisták embertelen, tisztességtelen, sőt egyes országokban jogsértő (vö. Auschwitz-Lüge) állításaival,⁵ már csak azért sem, mert nem kétséges, hogy a holocaust (ideértve a munkaszolgálat sajátos intézményét) tapasztalata, a szegregáció és diszkrimináció, az erőszakos kriminalizáció és a teljes megsemmisítés lehetősége, ördögi eszméje abszolút rossz és negatív. Ebben az elemzésben inkább arra szeretnék összpontosítani, hogy miképpen élhető meg és túl, hogyan fogalmazható meg ez a rossz? Más képpen: miféle médiumai vannak a rossz átélésének, milyen nyelveken és miféle agendákkal beszélnek róla emberek? Sőt, szűkítve: miért beszélnek olykor pozitív kontextusban róla, miért beszélnek olykor humorosan vagy komikusan a munkaszolgálat tapasztalatáról? Úgy vélem, hogy ezek az élmény – részben lélektani háttérű – társadalomtörténeti problémáit célzó, első benyomásra talán szokatlan kérdések közelebb visznek bennünket ahhoz, hogy belássuk, mit jelent az, ami munkaszolgálat címen magyar emberekkel történt.

Ez a dolgozat az Ukrajnában munkaszolgálatot teljesített Mérei Ferenc élményét tárgyalja: hogyan fogalmazta meg szóban és írásban saját tapasztalatait, s hogyan ütközött – főként, ahogy azt az interjúhelyzetben előadta – ez az elsőre meghökkentő, sőt provokatívnak tetsző élménybeszámoló más generációk elképzeléseivel. Látni fogjuk azonban azt is, hogyan illeszkedik mindez a Mérei „kognitív szótárában” oly fontos eszméhez, mint a „jó és rossz ökonómiaja”. A szövegek (intim jellegű kéziratok, publikált interjúszövegek) és különböző levéltárakban feltárt Mérei Ferencsel kapcsolatos dokumentumainak vizsgálata mellett ki fogok térni más beállítódásokra; itt elsősorban Örkény István láger-írásait fogom felhasználni. Célom azonban nem az összevetés, hanem az átélés, a tapasztalat sűrűségének, sokszínűségének feltárása, megmutatása, s a hasonló élethelyzetekre adott, funkcionálisan olykor hasonlóan tetsző, de még az önmegfigyelésben igen jártas embereknél is a lényegét tekintve mégis különböző átdolgozás bemutatása.⁶

megértés felhajtóerejét. Broszat a mindennapok történetét kívánta feldolgozni, míg Friedländer ennek morális lehetetlensége mellett érvelt. Az elmúlt húsz év és az azóta felnőtt nemzedékek perze már más agenda szerint (is) tárgyalják a kérdést (lásd Broszat–Fröhlich 1987). A nemzetiszocialista múlt *politikai agendáira* összpontosít Frei 1996, továbbá Houdsen 1997. A vitát alaposan áttekinti Rüsen 1997.

5 A revizionizmus ellen, történeti-etikai összefüggésben lásd Vidal-Naquet 1987.

6 Vö. Gross 2000.

MUNKASZOLGÁLAT: NOCH-NICHT-SEIN ÉS A POLITIKAI LEHETŐSÉG TELEOLÓGIÁJA

Mérei Ferencel, főként az 1970-es években, számos interjú készült. Ezek mind a készítők személyében, mind az interjú típusában meglehetősen eltérőek voltak. Található közöttük több, az értelmiségi közönségnek szánt „mesterbeszélgetés”, a szélesebb publikum számára készült rádióinterjú ugyanúgy, mint saját tanítványai által kezdeményezett, tehát bensőségesebb eszmecsere.⁷ Az egyik utolsó – a Magyar Rádió számára készített, de végül dobozban maradt – beszélgetést Rádai Eszter készítette 1984-ben.⁸ A riportot többé-kevésbé élettörténetinek lehet nevezni, hiszen az életút jelentősebb fázisain mint kulcspontokon mentek végig: Mérei ebben az interjúban – egy gyermekpszichológiával foglalkozó kutatótól némileg meglepő, más-különben „beszédes módon” – elzárkózott gyermekkorának felelevenítésétől, röviden érintette a párizsi tartózkodását és ottani egyetemi tanulmányait (megszakítá-sokkal 1928 és 1936 között), majd hosszasan beszélt radikálisan baloldali politikai beállítódásáról. Mivel számos kulcsfontosságú állítás hangzik el, fontos-nak tetszik szó szerinti felelevenítésük:

„Mérei Ferenc: – Akkor [1936-ban] visszakérültem Magyarországra. Merthogy én úgy éreztem, hogy én Magyarországon vagyok otthon, ez az én hazám, itt az én dolgom. Pontosabban az én forradalmi tevékenységemnek, mert az volt számomra a legfonto-sabb, annak ez a színtere. És akkor sokáig vártam erre az alkalomra, aztán jött a világhá-ború, vagyis Magyarország bekapcsolódott '41-ben, akkor bejutottam, mármint hogy bejutottam a háborúba, vagyis bejutottam a forradalmi lehetőségbe...

Rádai Eszter: – Na de ez kezdetben munkaszolgálatot jelentett...

M.F.: – Persze, de számomra nem volt munkaszolgálat. Számomra az egy szemináriu-mi lehetőség volt, és ezt meg is tartottam. [...]

R.E.: – Akkor Tanár úr már nem volt annyira fiatal ember...

M.F.: – 34 éves voltam akkor. Nagyon jó formában voltam, nagyon jó formában.

R.E.: – Ennyi munkaszolgálat és ennyi katonáskodás után...

M.F.: – Sőt azért! Azért, attól...

R.E.: – Ezt hogy értsem?

M.F.: – Azt úgy értse, hogy megerősödtem a zsákok cipelésével. Az nagy dolog, 80–100–120 kilót cipelni, sokkal többet, mint a saját súlyom. Azt vinni a hátamon, at-tól megerősödik az ember.”

Az interjúrészletben legalább két olyan kitétel hangzik el, mely a háború és a munkaszolgálat tapasztalatának megértésénél különlegesen fontosnak tetszik. Az egyik, melyre fentebb már utaltam, a politikai beállítódás, sőt a politikai cselek-

7 A teljesség igénye nélkül lásd: Forgács 1988, Győri 1977, Hernádi 1975, 1987, Salamon 1970, Mérei–Somogyi Tóth 1979, Bagdy 1985.

8 Rádai 1984. A beszélgetés az 1956-os forradalomról szóló rész miatt dobozban maradt, egy részle-te megjelent a rendszerváltás forгатagában (Rádai 1989). Köszönöm Rádai Eszternek és Litván Györgynek, hogy a teljes beszélgetés hangfelvételét a rendelkezésemre bocsátották.

vés fontosságának kiemelése, a másik pedig a munkaszolgálatban szerzett tapasztalatok értelmező, pozitív színezetű beépítése az elbeszélte élettörténetbe.

Az első elem megértéséhez tudnunk kell, hogy Mérei Ferenc dacára annak, hogy korán, tizennyolc éves kora körül Párizsba távozott, már némi Kommunista Ifjúság Magyarországi Szövetségebeli (KIMSZ-es) múlttal rendelkezett: „Gémeskút. A Hűvösvölgy dombocskája – írja Román József memoárjában – és a Hármashatár-hegy között húzódó lankás völgyet mély, szeszélyes árkok szabdalják [...] A mozgalom régi, kedves kirándulólhelye. A diákok az erdőszegély közelében telepednek le, a beszélgetés kezdete előtt megjelenik a kommunista párt két megbízottja, a pszichológusnak készülő Mérei Ferenc és a későbbi – ki tudja minek is készülő – Kelemen Imre. Rövid tanácskozás után megalakítják a diákcsoportot. A csoport elvben a szociáldemokrata párt ifjúsági mozgalmának része [...]”⁹ A Pesten töltött rövid felnőtt-lét (és a források szűkössége) vélelmezi, hogy a szokásos minimális szervezőmunkánál több tevékenységet nem fejtett ki. Franciaországban azonban – Ember (Fried) Sándor és Kasowitz Félix javaslatára¹⁰ – szinte rögtön aktívan bekapcsolódik a mozgalomba, előbb az Union Fédérale des Étudiants-ba (UFE), majd a Francia Kommunista Párt magyar szekciójába, aktív tevékenységet pedig leginkább az 1924-től betiltásáig, 1929-ig működő *Párisi Munkás* című, hivatalosan a CGTU (Confédération Générale du Travail Unitaire) kötelékébe tartozó Magyar Szakmaközi Bizottság magyar nyelvű lapjánál fejtett ki.¹¹ Nem klasszikus újságírói munkára kell itt gondolnunk persze, hanem komplex, az alkalmankénti anonim cikkírást, korrektúrázást, levonat-szállítást is magában foglaló különféle konspirációs ügyletekre.¹² Annyit még érdemes megjegyezni, hogy a kommunista vagy kommunista érzelmű franciaországi magyar emigránsokat természetesen nemcsak a hivatalos, rendszerhű magyar sajtó bélyegezte meg,¹³ hanem szemmel tartotta, üldözte, s ha tehette, nyomban ki is utasította az ország területéről a francia rendőr-

9 Román 1990: 74. „Mérei és Kelemen a mozgalom felvilágosultabb szárnyához tartozik, 1930 még határvonal a forradalmi dinamizmus és a csalhatatlanságot hirdető fanatizmus között. Sztálin nevére még nem csattannak ritmikusan a tenyerek, a bokák és a »gondolatok«.” 1930 több okból is választóvíz: a szeptember elsejei nagy tüntetés miatt, de ebben a generációban főként a Munka-körből kiszakadó oppozíció miatt. Az oppozíciót és az ebből kinövő Törzset részletesen tárgyalom (K. Horváth megjelenés előtt). Az oppozícióról szóló vizuális forrásokhoz: Román 2004. A baloldali mozgalmakra a teljesség igénye nélkül: Borsányi 1983, Konok 2004, Svéd 2003.

10 Vö. Bajomi 1986.

11 Archives de la Préfecture de Police (APP), BA 2182 – 163.301 (1929. augusztus 5.): A párizsi rendőrprekfectus levele, melyben értesíti a minisztert, hogy a belügyminiszternél közben járt a *Párisi Munkás* című magyar kommunista lap terjesztésének és árusításának betiltásáért.

12 Lásd Aranyossi 1978: 144–154; 1961: 59–85. Az emigrációról és főként a magyar nyelvű lapokról ad átfogó képet: Löffler é. n.

13 Szemléletes példája lehet ennek Mályusz Elemér A *vörös emigráció* című cikksorozata. „Az emigránsoknak – írja Mályusz –, amikor menekülés közben átlépték a magyar határt, nem szorult el a szívük. Nem éreztek fájdalmat, amely elfog mindenkit szeretteitől való elváláskor. Nekik senkitől sem kellett elválniuk; ők nem a hazát hagyták el. Ezt már rég megtagadták, kigúnyolták, sárba taposták. Már rég elszakították azokat a láthatatlan szálakat, amelyek mindenkit hozzáfűznek a fajhoz, amelyből származott, a földhöz, amelyen bölcsője ringott, a családhoz, a környezethez, amelyben felnövekedett. Magyarország csak a vadászterületet jelentette számukra, ahol eddig jól folyt életük és megtalálták az áhított élvezeteket.” (Mályusz 1931: 10). A *Napkelet* 1931. decemberi, 12. számának *Szemle* rovata (1044–1047) pedig ismertetés formájában számol be Mályusz cikksorozatának 440 oldalas, dokumentumokkal ellátott angol nyelvű kiadásáról (*The fugitive Bolsheviks*), illetve a külföldi pozitív visszhangokról. Az első világháború előtti emigráció beállítódásairól éles, de szellemes (és nem rosszindulatú) publicisztikát közölt Szabó 1912: 230. Lásd még Litván 1984.

ség is. (Az egyik ilyen legátfogóbb lebukás-sorozat 1935-ben volt, midőn a magyarok jelentős részétől megvonta a rendőrség a tartózkodási engedélyt. Méreit már korábban, 1930-ban kiutasították, ekkor hazajött, s utána illegálisan ment vissza.¹⁴) Nem meglepő tehát, hogy számos (ma már szabadon kutatható) dossziét fektettek fel a magyar kommunistákról a rendőrség munkatársai; cselekményeik súlya és jellege leginkább az akciókat követő esetleges letartóztatások fényében követhető. Ezek jellegüket tekintve elsősorban felforgató (megzavarni a Trianon-megemlékezést), rendzavaró (kövekkel megdobálni a Magyar Királyi Legátus épületét, ablakait betörni), szolidaritásbizottság-szervező (Karikás-bizottság, Rákosi-bizottság, Szeptember elseje-bizottság stb.), felirat-elhelyező (pl. Libérez Car!), röpcédulaszóró, azaz az utcai szimbolikus politizálás számos klasszikus jegyét magukon hordozó tettek voltak, melyeknek nem effektív, mint inkább identitás-fenntartó szerepük volt. Valódi kárt nem okoztak, tüntető megjelenésük *in concreto* ártalmatlan volt; igaz, hogy a francia rendőrség a rendzavarás megfékezése címén lépett fel, valójában az akcióban letartóztatottakat minden lehetséges módon igyekezett kitiltani az ország területéről.¹⁵

Méreit 1933-ban frakciózás vádjával kizárták a pártból. Sajnos erről eredeti irat nem volt fellelhető, ám egy későbbi beható, a Magyar Dolgozók Pártja káderosztálya által véghezvitt nyomozás megállapítása szerint „a párisi pártbizottság felfüggesztette a párttagságát, majd az Ellenőrző Bizottság kizárta a Pártból. Kizárásáról ő [azaz Mérei] azt írja, [...] hogy olyan álláspontot képviselt, amely szerint a kinnlévő magyaroknak nem kell részt venni a francia munkásosztály harcában[,] hanem *tartogatni kell magukat, és ha majd hazajönnek Magyarországra, itt kell dolgozniok.*” (kiemelés tőlem – K. H. Zs.).¹⁶ A kizárást, illetve e ténynek az MDP-be való belépésekor a káderosztállal szemben való elhallgatását maga Mérei is elismerte később.¹⁷ A Prefektúra levéltárában végzett kutatás hallgatólagosan alátámasztja Méreinek ezt a beállítódását; számos akcióról, illetve az akciót követő letartóztatásokról van részletes leírásunk, ám ő egyetlen iraton sem szerepel, noha több ismerőse (Kassowitz Félix, Varga Jean), akikkel nap mint nap találkozott, feltűnnek ezekben a nyilvántartásokban. Nem zárhatjuk ki tehát, hogy Mérei valóban csak előtanulmányának tekintette az emigrációt, s amint a fentebbi interjúban fogalmaz: valódi forradalmi aktivitását Magyarországra tartogatta.

14 Annyi bizonyos, hogy Mérei 1930. október 18-án ismét Párizsban volt, ezt tanúsítja a Sorbonne-ra való iratkozási lapjának 4. szemesztere mellett álló bejegyzés és aláírás. Lásd Archives Nationales, *Académie de Paris Faculté des Lettres (1823–1953)*, AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1880–1925: François Mérei kartonja.

15 APP, BA 2182; BA 1681; BA 1939; BA 1938 számú dossziék (pagináció nélküli) ügyiratai számolnak be ezekről az eseményekről. Az emigráció aktivitását részletesebben nem tárgyalom itt. Vö. Rosenberg 2004 és Baker 1978.

16 Magyar Országos Levéltár (MOL), M–KS–276–53–47. ó.e., pp. 16–17., 1950. március 9.

17 Rádai 1984. A dolog súlyát megértendő hozzá kell azonban tennünk, hogy a kizárás korántsem volt egyedi, rendkívüli esemény. Aranyossi plasztikusan írja le a párizsi magyar emigrációt bomlasztó kisszerű, mindennapos vitákat, melyek nagy részét, szerinte, Gerő Ernő és felesége – a Mérei életében is többször „kulcsszerepet” játszó – Fazekas Erzsébet gerjesztették. Aranyossi Magdát például, aki Gerő gépírónője volt, szintén kizárták. Erről a számára még a lejegyzés pillanatában is érthetetlen mozzanatról ír Aranyossi 1978: 193–194.

Azt hiszem, ennyi előzmény ismeretében kezd érthetővé válni az az első hallásra furcsa, fentebb citált megjegyzése, miszerint „bejutottam a háborúba, vagyis bejutottam a forradalmi lehetőségbe”. Egyfelől az európai civilizációs folyamatban a korlátozott háborúk korát követően, nagyjából a 19. századtól, a fizikai erőszak tompításával, majd a diskurzusból való kiszorulásával és a mindennapi életben versengéssé, kompetícióvá alakulásával, az erőszak egyetlen legális helye a háború lesz, másfelől a klasszikus, clausewitzi megfogalmazásban a háború a politika más eszközökkel való folytatása.¹⁸ A forradalmat kiobbantani óhajtó meggyőződéses marxisták, baloldali radikálisok – noha elhatárolták magukat az imperialista háború fogalmától és céljaitól – a háborúban mégis egy effektív lehetőséget láttak a politikai-társadalmi változtatásra: az erőszak *helye* a politikai változtatás lehetőségének *helye* is volt egyben. „Marx számára – írja Hannah Arendt egyik tanulmányában – az erőszak vagy az erőszak eszközeinek birtoklása minden kormányzási forma lényeges alkotóeleme; az állam az uralkodó osztály eszköze, melynek révén az elnyomást és a kizsákmányolást megvalósítja, és a politikai cselekvés egész szféráját az erőszak alkalmazása jellemzi.”¹⁹ A clausewitzi gondolatmenetet éppen az a hagyományos meggyőződés hajtja, hogy az ember – mint Arendt mondja – „olyan lény, ki legvégső lehetőségeit a beszéd képességével és a poliszbéli élettel valósítja meg”.²⁰ Így a politika, mint a poliszbéli életének legfontosabb eszköze, Arisztotelész óta, a beszéd, s ennek „más eszközökkel való folytatása” csak a megbomlott egyensúly helyreállítása okán jogosult. Arendt szerint ezzel a hagyományos beállítódással szakít Marx: „erőszakdicsőítése – írja – a logos, a beszéd sajátos tagadását, a hagyományosan legemberibbnek tartott érintkezési forma szöges ellentétét tartalmazza. Marx ideológiai felépítményekről szóló elmélete végső soron a beszéddel szembeni hagyománytagadó ellenségességen és az erőszak ezzel együtt járó felmagasztalásán nyugszik.”²¹ Ebben a tekintetben tehát az erőszak a történelem felhajtóereje, „bábája”, mely a kívánatos változást napvilágra segíti, s ekképpen „minden emberi cselekvés legnemesebb formája”.²² Ez persze nyilván az erőszak mint politikai, forradalmi eszköz teoretikus megértéséhez enged közelebb bennünket, de ebből nem lehet egyenesen arra következtetni, hogy minden egyes baloldali radikális az erőszak imperatívusza alatt élte mindennapjait; azt kívánja sugallni, hogy közülük egyesek, bizonyosan nem mindenki, a háborút, s vele szükségszerűen a munkaszolgálatot mint a *politikai változtatásra való lehetőséget* élték meg.

Erre – Mérei esetében – az adott esélyt, hogy mintegy két évig Ukrajnában teljesített szolgálatot. A 2870/1941 ME sz. rendeletet kodifikáló 1942: XVI. tc., a honvédelmi törvényt módosító ún. „honvédelmi novella” alapján definiálható a zsidó-

18 Nincs itt lehetőség a háború mint legitím és legális erőszakgyakorlás komplex kultúra- és politikaelméleti kérdés bővebb kifejtésére. Lásd Aron 1969, Clausewitz 1961, Elías 1987, Gallie 1978, Hadas 2003, Perjés 1988. A háború elméletének radikális-baloldali újraértékeléséhez pedig Hahlgweg 1954, Schmitt 2002, különösen a „Clausewitztól Leninig” és a „Lenintől Mao Ce-tungig” című fejezet (133–141).

19 Arendt 1995: 30.

20 Arendt 1995: 30.

21 Arendt 1995: 31.

22 Arendt 1995: 32.

nak minősülő személyek kisegítő munkaszolgálatra történő felhasználása. Ez „ki- mondta – foglalja össze Szita Szabolcs –, hogy a munkaszolgálat »sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó«, hogy zsidók levontképzésben nem részesülhetnek, zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek. A zsidókat, levontkötelezettség helyett, a kisegítő szolgálatra való előképzés kötelezettsége terheli, a zsidó hadkötelesek pedig szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében, kisegítő szolgálat teljesítésében tesznek eleget. Rendfokozatot, karpaszományt nem viselhetnek, s ha korábban ilyenekkel rendelkeztek is, azt elveszítették.”²³ A munkaszolgálatra behívottakat különböző kategóriák szerint (nemzetiségi, zsidó, szervezett munkás, politikailag „megbízhatatlan”) izolálták, továbbá számjellel különböztették meg őket: a 100-asok a zsidószázadok, a 400-asok a „politikaiak” voltak. Alapvető feladataik közé tartozott a hadtápszolgálatban a szállítási munka, továbbá utak, hidak, vasutak javítása, építése, vonatszerelvények kirakása, az arcvonalban pedig lövészárók-ásás, akadályok létesítése, rosszabb esetben aknaszedés vagy aknásítás stb.²⁴ Mérei Ferencet 1942-ben a Veszprém megyei Szentkirályszabadjára vonultatták be, majd a 109/41-es munkásszázaddal Ukrajnába vezényelték. Ennek oka, hogy – dacára az egyes leírásokban található viszonylag kedvező tábori körülményeknek²⁵ – egyesek panaszt tettek, miszerint „itt ölik a munkaszolgálatosokat”. Mivel az előállított kétszáz „muszosból” senki nem lépett elő, így – mondja Mérei – ő kilépett és elmondta, „milyen itt az élet. Utána még néhányan kiléptek és elmondták.”²⁶ Ezután büntetőszázaddal vitték Ukrajnába, egy időre arcvonalba is került. Feleségének előre megmondta, hogy a pártutasítás nyomán, amint lehet, megkísérel átszökni a szovjetekhez. „Harmadszorra sikerült – így Mérei –, végre sikerült átmenni. Akkor megszakadt a front [...] és akkor az összes kommunisták elindultak”, azaz Hont Ferencsel, Lévai Bélával és még két párttaggal átjutottak a szovjet alakulatokhoz.²⁷

A fentiek alapján érthető tehát Mérei idézett mondata, amely szerint számára a munkaszolgálat csupán „egy szemináriumi lehetőség” volt; a maga módján, a maga képességeinek, affinitásának megfelelően kívánta kamatoztatni forradalmi hivatását: agitációval, politikai helyzetértékeléssel. Az ismert, kitűnő ókortudós, művészettörténész Szilágyi János György látta és hallotta Méreit ebben a helyzetben, s azt Méreihez igen hasonlóan írta le. „Ott találkoztam én Méreivel, nem ismertem azelőtt. Nagyon jól emlékszem a jelenetre. Egy kis szobában volt [...] s körülvette, ő a sarokban ült, egy lelkes csapat volt körülötte. Én akkor nem ismertem. [...] Egy ilyen kinyilatkoztatásszerű előadás volt. Körülötte ültek meg álltak az

23 Szita 1989: 15–16, rövid összefoglalót ad Szita 1993.

24 Szita 1989: 17–18.

25 Karsai 1969: 51–56. „Az erdő szélén laktunk és az erdőben állandóan pilóta járőrök cirkáltak, akik súlyosan megbüntették azt, akit az erdőben találtak. Ezeket és azokat a szerencsétleneket, akik nem nyerték meg a parancsnok tetszését, novemberben menetszázadba tették és kiküldték Ukrajnába.” Karsai 1969: 52.

26 Szilágyi 1972: 2.

27 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), fonszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc–interjú* 1986: 6.

emberek. És nekem fogalmam nem volt, hogy mi az a Szovjetunió, meg marxizmus, és ő meg egy politikai helyzetértékelést adott, megfelelően az akkori elképzeléseinek. [...] Ez egy ilyen elosztótábor volt, és ott megjelent a Vas Zoltán, és beszédet tartott, hát partizánokat toboroztak.”²⁸ A forradalmi képzelet bővületében élő és hívó „baloldali forradalmár, akár marxista-szocialista, akár anarchista, az akciója által megteremtett *jövő* foglya: a jövő fogja eldönteni, hogy cselekedete olyan mértékben helyes-é, mint a bármiféle autoritással alátámasztott. Minden *józan* terv csak extrapoláció, és már meglévőre kell hivatkoznia – a forradalmár közege a Noch-Nicht-Sein, a blochi még-nem-lét, amellyel szemben [...] minden adott, minden előleges, minden létező csakis lényegtelennek minősülhet.”²⁹ Sok forrásból tudható, hogy a hadifogolytáborokban a kommunisták agitációt folytattak, az azonban, hogy a kommunista, vagy csak kommunistaszimpatizáns hadifoglyok közül ki hitt – a láger mindennapos életkörülményei között – az ideológiai beszéd retorikájának, vagy ki volt szkeptikus vele szemben, nehezen formalizálható kérdés. Örkény szerint a hadifoglyok „általában nem hittek. Sem az *Igaz Szó*-nak, sem a gyűlések szónokainak.”³⁰ Ha azonban a zárt ideológiai rendszer elemeihez való affinitást közelebről, egyes példákon szemléljük, akkor érdekes magatartásmátrixot kapunk. A források túlnyomó többsége szerint Mérei Ferenc ekkor még szilárdan hitt abban, amit csinált és mondott,³¹ Örkény István azonban, formálódó kommunista elkötelezettsége dacára, több humorral kezelte a kérdést.³² Az íróat körülvevő gazdag legendárium olyan, a hadifogolytáborból származó anekdotákat is megőrzött, melyek erre a dilemmára reflektálnak. „Hadifogolynak lenni – magyarázza fiának egy „mese” keretében Ungvári Tamás – nem jó. Bárki a fogoly, és bárkinek a fogságában van. Oroszországban valamiben mégis különbözött a hadifogság a többitől: ugyanis a jobb érzésű hadifoglyok első kedvezményként szemináriumra is járhattak. [...] Örkény Pista bácsi szerencséje az volt, hogy olyanok tanították, akik, ha

28 K. Horváth 2002. Friedrich József visszaemlékezése így festi le a szónok Vas Zoltánt: „A magyarokat félrevezetett, ártatlan báránnyként mutatta be. Nagyon aljasul viselkedett, mert nyugodtan tehetett antiszemita fízü kijelentéseket, hiszen ő is zsidó volt.” (Braham 1996: 127).

29 Tamás 1990: 199. A samizdat *Napló*ban egyébként Mérei is publikált.

30 Örkény 1981: 117.

31 Kun Miklós pszichiáter emlékirata szerint azonban Mérei már 1945-ben is szkeptikus, sőt csalódott volt. „Amikor először találkoztam Méreivel a felszabadulás után, szovjet katonai egyenruhát viselt. [...] Amikor odajött hozzám, kifejtette, hogy ő látta, mi van a Szovjetunióban, és hogy az egész szovjetrendszer rothad. Soha többé nem fog politikával foglalkozni, csak a tudományt él ezentúl.” (Kun 2004: 53.) Az élettörténet 1945 utáni időszakának forrásai azonban ellentmondani látszanak Kun beállítódásának, s itt is ellentmondásos, zavaros, hogy miért hordana valaki büszkén szovjet egyenruhát, ha egyszer rothad a „mögötte lévő” rendszer, arról nem is beszélve, hogy az egyenruha viselését többször is a szemére lobbantották. Úgy tűnik, Mérei ezzel tartott fenn magának némi függetlenséget az MKP-vel szemben. Egy jelentés ki is emeli Mérei foghegyről odavetett mondatát, miszerint „»ez [vagyis az MKP-be való belépés] nem áll módomban, mert a Vörös Hadsereg tagja vagyok«. Ennek következtében Mérei Ferenc csak 1947-ben lett tagja a Pártnak”. (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, CS-604, „Hunagricus”-dosszié, O-10986, p. 2.). Az egyenruhás történetet kiemeli még: Litván–K. Horváth 2002.

32 A humoros átfordítások ellenére a szocializmus ügyében való hitét részletesen kifejti nemrégiben közzétett leveleiben. Amikor az író Nagy Angélikának, későbbi második feleségének udvarolt, a kapcsolat korai megszakadásának veszélye is fennállt Örkény politikai elkötelezettsége, kommunistasága okán (lásd Örkény 2002).

személyesen nem is, de könyvekből ismerték Lenint. Ilyen volt például [...] Gerő Ernő bácsi. Egyik napon a Gerő Ernő bácsi odaadott Pista bácsinak egy könyvet, amit nem Lenin írt, hanem Leninből kivonatolta valaki. [...] A következő szemináriumon Ernő bácsi csillogó szemekkel megkérdezte Pista bácsitól, hogy ugyan mi a véleménye a könyvről, amit odaadott neki. Tetszik? Mire Pista bácsi azt felelte: – *Már hogyne tetszenék! Már meg is írtam a paródiáját.*³³

A történész persze, szakmájából fakadóan, még a visszaemlékezésnél is gyakran inkább tekint az anekdotára, mert a múltbéli eset „mögött” valamifajta erősen kikerekített, csattanóval ellátott narratív formát gyanít. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy a tréfás anekdota éppúgy, de talán még inkább része a kommunikatív emlékezet szervezésének, mint mondjuk egy memoár; nem feltétlenül a történeti igazságot várjuk tőle (mint ahogyan az írott dokumentumtól sem), inkább az egykori beállítódások jellemzését.³⁴ Örkény életében – sok forrásból tudható – döntő mozzanat, sorsesemény volt a háború, a munkaszolgálat és a hadifogolytábor. Valóban olyan jelenné, tapasztalattá vált, mely nemcsak hogy nem volt eltervezve, de az életkörülményeket tekintve egyenesen elképzelhetetlen, elgondolhatatlan volt. Az asszimilált családban, elegáns nagypolgári körülmények között felnőtt Örkény számára a háború egyfelől a rákényszerített *zsidóság tapasztalatával* (konkrétan a kirekesztéssel és kriminalizálással) való szembesülést,³⁵ másfelől a számára evidensnek, a polgári életvilághoz szervesen hozzátartozó – eliasi értelemben vett – *civilizációs életkörülmények* esetlegességét, törekenységét, valamint az erőszak és a fizikai szenvedés, illetve az emberhalál testközeli, látható, hallható, tapintható, szagolható tapasztalatát jelentette.

„Hát nézze – fogalmaz Örkény egy beszélgetésben –, én sokat voltam katona, mert mint gyógyszerészt behívtak. Lassan mentem fölfelé az önkéntesi ranglétrán, utoljára zászlós voltam. Családunk zsidó származású. De ezt valahogy nem vettük tudomásul, ez nem volt téma. Én magam szerzetesi iskolába jártam, katolikus voltam. Egy nap megkaptam a SAS-behívót, hogy jelentkezem Nagykátán. Tavasz volt, felvettem a nagyon szép fehér extra egyenruhám, fekete lakkcipővel, fekete parolival. Felültem a vonatra, és ott még gyorsan megismerkedtem egy fiatalasszonnyal, mert abban az időben nagyon sokat udvaroltam, nagyon sok szerelmem volt, és gyorsan megbeszéltem egy

33 Ungvári 1995: 278.

34 Arról nem is beszélve, hogy néhány anekdota – eredeti iratok, beadványok nyomán – nagyon is valószínűsnek bizonyult: Örkénynek a Gerővel való konfliktusai más történeteket is megőriztek; ebből az egyik legismertebb a tizenhárom jugoszláv partizánról szóló anekdota. Noha ezt is gondolhatnánk ügyesen kikerekített, utólagosan feltupírozott történetnek, tény, hogy Gerő – a Rajk-pert követően – beadvánnyal fordult Révaihoz, melyben épp az Örkény által „megölt” partizánokra hivatkozó történet alapján javasolta az író likvidálását. A korábban Szalai András által vezetett káderosztály utána is nyomozott, s kiderítette, hogy Örkény a bácskai gyilkosságok idején nem lehetett a helyszínen, mert csapattestével máshol tartózkodott. Ekkor merült fel – Szalai kivégzése után – a „jugoszláv konspiráció” vádjának lehetősége. Szerencsére Révai *ad acta* tette az ügyet. Az anekdota: Ungvári 1995: 279–280, az Országos Levéltár őrizetében lévő Gerő-beadványra pedig lásd Pünkösti 1995: 284–285, illetve Passerini 1988: 1–30.

35 „(É)s éppen ezekben a nehéz esztendőkből – írja Füst Milánnak egy levelében –, amikor *ismét-zsidó-létemre* a magányosság úgy szaporodik és gyarapodik körülöttem, mint az Arktikumban a jég.” (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.) (Örkény 1996).

randevút, hogy mindjárt, ha a háborúnak vége lesz, összejövünk. Megérkeztem Nagykátára, elmentem egy kertbe, ott egy vadállat ült, a Muray nevű alezredes.³⁶ Megnézte a behívómat. Én is akkor vettem észre, hogy a nevem mellől a zászlós szó hiányzott. [...] Kiderült, hogy engem munkaszolgálatra hívtak be. Hát ez elég váratlanul ért, annál is inkább, mert ez a Muray az én egyenruhámat szemtelenségnek, provokációnak minősítette, és kikötetett. Kikötni úgy kell, hogy az ember kezét hátracsavarva összekötik, és a csuklójára kötözött kötéllal felfüggesztik. A szolgálati szabályzat szerint ezt csak orvos jelenlétében szabad csinálni, mert addig kell húzni, hogy csak a lábujj érje a földet. Orvos persze nem volt jelen, de Muray odajött hozzám, és a bicskájával levagdosta rólam a csillagokat, leszedte a karpaszományt, és utána egy jó nagy pofont kaptam, ami elég szokatlan volt, mert addig engem nem pofoztak. [...] Valóban nekem a háború volt életem legnagyobb élménye. Sorsdöntő élmény volt, bármilyen furcsán hangzik is, ott lettem emberré. Nézd, mi voltam én? Egy elkényeztetett, többé-kevésbé, de inkább kevésbé művelt fiatalember, aki megírt néhány novellát, megjelent egy vékony kis kötetecskéje...³⁷

A fizikai és lelki megpróbáltatásokat ismerve, a deportálások és a munkaszolgálat kontextusában talán irrelevánsnak vagy súlytalannak tűnhet a ruhaprobléma kiemelése, ám számos esetből tudható, hogy ez kulcsmozzanat volt. A deportáltakat rögtön a háború után gyógyítani kezdő Székács István pszichiáter egy korai, ám fontos cikkében így fogalmaz: „sok deportálásból visszatért férfit és nőt kérdeztem meg arról, hogy szerintük milyen jelentősége van annak, hogy az embertől elveszik a ruháit. Mindenkinek az volt a véleménye, hogy *még azok is, akik elég jól túrték a borzalmakat, ennél a pillanatnál összeomlottak.*” (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.).³⁸ Világos, hogy a saját ruhától való megfosztás és a rendfokozatoktól való megfosztás nem ugyanaz, mégis úgy hiszem annyi közös bennük, hogy az emberi méltóság megtagadásának sajátosan adekvát eszközei. A „muszosok” ruházatának kérdése, illetve stigmatizáló, karszalaggal való megkülönböztetésük – Ungváry Krisztián kutatásai szerint – már 1940 óta napirenden volt a honvédségen belül. Mivel nem minden munkaszolgálatos kapott egyenruhát, így megkülönböztetésül nemzetiszín karszalag viselésére kötelezték őket, melyet azonban az antiszemita attitűdökkel bíró katonai vezetés nem tolerált. Így, a ruházat magyar nemzeti jellegétől (sapkarózsa, gom-

36 Muray (Metzl) Lipót hírhedt volt kegyetlenségéről. Nagykátai tevékenységére és ennek népbíró-sági folyamányaira lásd Karsai 1962: 155–180, 183–201.

37 Vitray 1981: 17–18. Talán fontos lehet megjegyezni, hogy ennél a részletnél az író egy váratlan fordulattal inni kért, majd kisvártatva megkérdezte, hogy rágyújthat-e. Örökényhez sok tekintetben hasonló Kornai János tapasztalata, a jómódú, tágas belvárosi lakással bíró, szintén asszimilálódott családból származó ifjú számára ismeretlen volt a testi fenytés. „Amíg 1944-ben szemtől-szembe nem kerültem az emberi kegyetlenséggel, nem tapasztaltam és nem is láttam a saját szemmel szántszándékkal okozott testi fájdalmat, nem hallottam dühös ordítózást, ‘letolást’. A hangos szótól, kiabálástól, s még inkább mások fizikai megalázásától, verésétől, kínzásától való irtózás mélyen belém rögződött.” (Kornai 2005: 25). (Különösen fontos még – a jómód kontrasztjaként – a szegénység tapasztalatával való szembesülése: lásd Kornai 2005: 34, 51–52).

38 Székács 1991: 181–190.

bok) történő megfosztásával egyidőben a zsidó munkásszázadok sárga, a kikeresztelkedettek fehér karszalagot kaptak.³⁹

Mérei Ferenc már az életkörülmények tekintetében is igen eltérő utat járt be. 1909. november 24-én a budapesti Csikágóban született, azaz a hetedik kerület Thököly út, Aréna út, Damjanich utca és Rottenbiller utca által határolt területén, az anyakönyvi bejegyzés laccímül a Thököly út 36. számot jelöli meg.⁴⁰ Szülei, Mérei Gáspár Géza (sz. 1877) és Klein Valéria (sz. 1884) fényképészek voltak, akik 1904-től a Thököly (Csömöri) út 28. alatti ún. Garay-bazárban tartottak fenn – többnyire „enyveshátúak”, azaz igazolványképek készítésére alkalmas – üzletet, Mérei és Tsa. fényképészeti és festészeti műterem néven.⁴¹ A hetedik kerületi előljáróságnál az iparügyi és egyesületi nyilvántartásban bevezetett „Mérei és Tsa.” cég mint közkereseti társaság hivatalosan 1904. szeptember 24-én került bejegyzésre, effektíve október 17-től működött: a cégalapító Mérei Géza és társa (a már a korszakban is elismert portré- és városfényképésznek számító) Erdélyi Mór volt.⁴² Az édesapa korán, 1914. augusztus 9-én végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt, s ez nemcsak anyagilag, de érzelmileg is jelentősen érintette a családot.⁴³ Fontos mozzanat, ahogyan egy interjújában e hiányt és a belőle fakadó keresést mintázza: „(e)gy fekete kendőből kirepült hol az anyám, hol az apám, hol mindkettő, hol egyik se. Ez egy nagyon érdekes és fontos élményem, később is az életemnek, és az egész pszichológiai mondanivalómnak tulajdonképpen a magvát adta meg, hogy egy ilyen bizonytalan ember voltam mindig, merthogy mindig kerestem, mert mindig eltűnt az, akit kerestem.”⁴⁴ Beszámolóí alapján e gyermekkori környezet alapélményei egyfelől a bizonytalanság (édesanyja gyakori, noha kényszerű társcsere),⁴⁵

39 Ungváry 2005: 118. Lásd még Braham 1997: 306–311. Megítélésem szerint ebben a tekintetben valószínűleg az az életrajzi tény, lélektani ellentételezés, melyről Mérei több helyen nagy büszkeséggel számol be: *szovjet katonai egyenruhában* érkezett vissza Magyarország területére. Mérei zsidó háttérű baráti társaságában, a Törzsben, csak „szarkallag”-ként említették a karszalagot. Lásd Lux 1969: 296: „Aki most is feltakarval, eligazodval, szarkallaggal, mely felvarrval, vagy feltűzvel bent áll a sorban, annak a legutóbbi bevonulás óta úgyszólván minden sejtje hétszer is kicsérélődött.”

40 Budapest Főváros Levéltára (BFL), XXXIII.1.a, VII. kerületi születési anyakönyvek (1909), 1936. kötet, 3021. sz. bejegyzés alatt található Mérei Ferenc.

41 Persze a lakóhely és a cég többször változott, ám ennek társadalomtörténeti rekonstrukcióját nem ebben a tanulmányban végzem el. Lásd BFL, VII.2.e, Budapesti Kir. Törvényszék Cégbírószági Iratok 1976/1915: Mérei és Tsa. cég; valamint BFL, VII.2.e Társas cégek jegyzéke 38Bk 253. lap, továbbá *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1905. május – 1906. április, *Törvényileg bejegyzett cégek*: „Mérei és társa, társt. Mérei Géza és Erdélyi Mór, fényképészek. A cég a társtagok által együttesen képviseltetik s olyképp jegyeztetik, hogy az előírt vagy előnyomott czégszöveg alá Mérey (sic!) Géza teljes nevét, Erdélyi Mór vezetéknevét írja, VII., Csömöri út 28.” A korszak műtermeit alaposan áttekinti: Szakács 1984: 5–96 (Erdélyire különösen 16–17, Méreit a 30. lapon említi).

42 BFL, IV.1476.b, Budapest Székesfőváros VII. Kerületi Előljáróságának iratai, Iparügyi és egyesületi nyilvántartások, E iparlajstrom, 45. kötet, 230. sorszám. (Erdélyi Mór mindössze egy évig volt a cégben, hivatalosan 1905. október 25-én kilépett. BFL, VII.2.e, 1976/1915.)

43 Lásd BFL, VII.2.e, 1976/1915. Mérei Andre és Ferenc kiskorú örökösök ügygondnokaként az apa legidősebb testvérét, Mérei Emilt jelölték ki. Mérei Géza halála után egy ideig az özvegy, Klein Valéria volt cégtulajdonos, majd 1929. április 15-től hivatalosan megszüntette az üzletet. (Sajnos a lajstromhoz szerelt, 39.615/1929 sz. irat a levéltárban nem volt fellelhető.)

44 PIL, fondszám nélküli sajtóanyag: *Mérei Ferenc–interjú* 1986: 2–3.

45 A cégbírószági iratanyag számos értékes aprósággal szolgál erre nézve is. Noha fentebb említettük, hogy özv. Mérei Gézáné Klein Valéria 1929 tavaszán az ipartestület felé jelezte a cég megszüntét,

a fizikai fenyegetettség (gyenge fizikuma miatt gyakran alaposan megverték a vele egykorú pajtásai), másfelől a szellemi képességiben való megkapaszkodása voltak. Az önazonosságát gyorsan ehhez a mozzanathoz kötötte, s egészen fiatal korától, többé-kevésbé tudatosan, műveltség kiépítésére törekedett; ezt nevezi megnyilvánulásában olvasási láznak. A Csikágó ekkor nem proletár, inkább kispolgári negyed volt. Erdős László – kívül Mérei a KIMSZ-ben elvben találkozhatott – emlékiratában rekonstruált „kognitív Csikágója” szerint ez a terrénum „a nehéz fiúk tanója volt. Híres bicskások, mackósok, betörők laktak. Ezek azután lassanként elköltöztek innen, de hátrahagyták a hírüket, úgyhogy a Csikágó még akkor is veszélyes helynek számított, amikor már csak a Garay tér környékén és a Nefejejs utca egyes részein maradt némi nyoma a hajdani vagányságnak. A[z első] háború utánra kispolgári negyeddé változott, amely azonban paradox módon munkásmozgalmáról volt nevezetes.”⁴⁶ Mérei gyermekkori családi körülményei, anyagi viszonyai, baráti hálózatából leszűrt élettapasztalata alapján tehát döntően különbözött a fentebb érintőlegesen ismertetett példáktól. Az erőszakkal kapcsolatos élményei tekintetében két sorsdöntő periódust említ: *az iskolát* („olyan pofonokat kaptam tanítóktól, tanároktól egészen 18 éves koromig, olyan pofonokat és olyan veréseket, amik ma elképzelhetetlenek”) és a *munkaszolgálatot* („két év volt az Ukrajna, meg a doni hadsereg, mert ott a keretlegények ugyanúgy vertek, mint a tanítók az iskolában, tehát ami verés még hátravolt az életemben, azt ott megkaptam, de bőven”).⁴⁷ A család az ő esetében is asszimilált; sem a családi életben, sem iskolai kapcsán nem kapott vallásos neveltetést.⁴⁸

ám ezt elmulasztotta bejelenteni a cégbíróságon. Ezt nem tudván, ez utóbbi 1936 szeptemberében megkereste a magyar kir. államrendőrséget Klein Valéria és műhelye hollétének felderítése ügyében, ám a kirendelt Balogh Ferenc detektív mindössze annyit tudott meg, hogy nevezett elköltözött, és egy Hegedűs Gyula nevű kereskedőhöz ment feleségül, aki rövid időn belül szintén elhalálozott. Utóbb újabb házasságot kötött, ám erről bővebbet nem tudott meg. BFL, VII.2.e, 1976/1915: 400/2097. sz. (1936). Az 1930-as választási névjegyzék tanúsága szerint Klein Valéria valóban nem lakott a fenti lakhelyen, viszont Mérei Rezső kegydíjas magántisztviselő (szül. 1842, Esztergom, apja: Mellinger Mór, anyja: Jankisz Júlia) – Mérei Emil, Jenő, Géza, Hugó és Lujza édesapja, Mérei Ferenc nagyapja – feltehetően feleségével lakott ott. Lásd *A Budapesti Székesfővárosi Törvényhatósági választók 1930. évi végleges jegyzéke*, VII. választókerület 130. szavazókör.

46 Erdős 1984: 6. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy Erdős mindvégig doktriner kommunista maradt, Méreivel, de főleg a már akkor is antisztálinista oppozícióval tehát eléggé messze kerültek egymástól. Az oppozíció a legalálalóbb Szovjetunió-gyalázók gyülekezete számára, nem is nagyon állja meg, hogy ne cseplülje főleg Justust és Partost (lásd különösen 49–64).

47 Az idézetek helye: PIL, fondszám nélküli sajtóanyag: *Mérei Ferenc-intervjú* 1986: 2, 6. A munkaszolgálat kapcsán Braham is kiemeli, hogy „(k)ülönösen azok sínylették meg a sorsukat, akik közép- vagy felső középosztályi háttérüknel fogva nem szokhattak hozzá a viszontagságok elviseléséhez.” (Braham 1997: I. kötet 322). A verés rekonstruált tapasztalata, noha indulati értelemben ugyanolyan rossz, visszatásító, mint a gyerekkori verések, mégsem váratlan, ismeretlen, így a pofonok, megalázások elszenvetője talán jobban „fel van vértezve” a megpróbáltatásokkal szemben. Ugyanez vonatkozik az életkörülmények szegényességére, a nélkülözésre is.

48 Itt az asszimiláció fogalmát komplex módon értem, mely magában foglalja az akkulturációt – a normaképző kulturális emlékezet elvesztését – és ezzel rendkívül szoros összefüggésben az aposztáziát, a hit elhagyását is. E komplex folyamat egyik fontos, „látható” állomása a névmagyarosítás foganatosítása volt. A Mérei család esetében ezt a fentebb már említett Mellinger Rezső – Mérei Emil, Jenő, Géza, Hugó és Lujza édesapja, Mérei Ferenc nagyapja – kezdeményezte, s a kérelem a BM 40104-81 szám alatt engedélyezésre is került (lásd Szentiványi 1895: 158). Saját identifikációja szempontjából azonban a hit elhagyását tartotta legfontosabbnak Mérei. Ebben a sze-

Édesanyja Berlinbe szerette volna küldeni fiát, ám Mérei – később Ady és főként Kassák példáját tudatosítva – Párizst választotta. „Mindenben [Kassákok] utánoztuk: talán az Ő nyomában jártuk be gyalogosan, vagy ingyen utazva Németországot (a weimarit), Őt utánözva mentünk el Párizsig, s ettünk nagykanállal péntek este a Zsidó Segélyegylet menzáján. S ami a legfontosabb: az Ő hatására lettünk avantgarde-isták.”⁴⁹ Noha a párizsi emigráció nagy részét természetesen a munkanélküliség ellen külföldre kényszerülő munkások tették ki, az „értelmiségiek”, a diákok – s ebben kulcsszerepe van az Ady- és Kassák-hatásoknak – egy magas színvonalú társaság formájában képviseltették magukat.⁵⁰ E csoport az avantgárdal és a radikális baloldali kritícizmussal nem csak mint absztrakt művészeti és politikai beállítódásokkal érintkezett, hanem azt szintetizálni és a mindennapi életben megvalósítani igyekezett. Ebben a tekintetben – s ez Méreinel fontos szempont a szerény gyermekkori körülmények elfogadásának, sőt *beállítódássá válásának* megértéséhez – az egyszerűség, a puritán létfeltételek vállalása *nem volt független* elkötelezettségüktől, világnézetüktől.⁵¹ Ösztöndíj, mindenféle támogatás híján Mérei például újságáruval, felszolgálással, vendéglőben mosogatással kereste meg a létfenntartáshoz szükséges anyagiakat, mások gumiköpeny-ragasztással (például a festő Vajda Lajos), épületfestéssel vagy éppen angolfordítással (mint Kelemen Imre). A Panthéon mögött, az V. kerületi rue Rollinben vendéglőt fenntartó magyar emigráns Elek-házaspár hölgytagja így fogalmaz erről memoárjában: „mindig voltak diákok, akik hozzánk jártak enni; fel is vettem közülük néhányat, főleg magyarokat, mosogatni vagy a pincérlányoknak segíteni. Sok mai miniszter mosogatott nálam. Mindig nevetek, ha erre gondolok, s feltételezem, hogy ők is. Vlasiu, aki kulturális miniszter Romániában úgy követett, mint egy kiskutyá. [...] Mérei szintén felszolgált nálunk; nem tudom mi lett vele. [...] Nagyon szellemes, mindig jókedvű volt, fantasztikus tréfákat csináltunk együtt.”⁵² A Párizsból 1936-ban Magyarországra visszatérő Mérei számára tehát az 1942-es munkaszolgálatos bevonulás sem a szilárd politikai meggyőződés, sem az életkörülmények különös nehézsége miatt nem volt – az egyéb, említett tapasztalatokhoz képest – megdöbbentő, radikális vagy egyértelműen negatív változás.

reben látta Mérei Ferenc pszichológusprofesszort Bibó is Uchroniájában: „az egyházi és vallási kereteket következtesen mellőző szabadgondolkodó” (lásd Bibó 1990: 278).

49 Mérei 1985a: 15. Az Ady-hatásra pedig lásd Gluck 2002: 149–162.

50 Vö. APP, BA 2182 (1932. augusztus 9.): részletes jelentés a magyar emigráció számáról, összetételéről, aktivitásáról. Az összefoglaló kilencezer fős magyar kolóniáról tud, melynek egyharmadát sorolja az értelmiségi, újságíró, tanár, író, művész, kereskedő, alkalmazott kategóriába, míg a többi egyöntetűen a munkásoknak nevezi (lásd még Löffler é. n.: 2).

51 Számos interjú, memoár a mai értelemben vett etnográfiai leírása örzi a mindennapok lenyomatát. Csak a baráti körből, a későbbi Törzs-tagok és szimpatizánsok közül említve néhányat: Bajomi 1986: 22–25, Bajomi 1983: 20–22, Bálint 1984: 160. Az „öltözködés”, piperkőcködés kifejezett megvetéséről: Román 1990: 54.

52 Elek 1977: 163–164. (A szövegben Mérei nevét rosszul szedték ki, így: Mercy, ez a francia szövegekben elég gyakori; a kontextusból azonban egyértelműen beazonosítható. A szövegben feltűnő Ion Vlasiu író egy időben valóban Románia kulturális minisztere volt.) Az Elekékkel való szimpátiák közös volt: „(a)z Elek-féle vendéglőben – tekint vissza Mérei – minden délben felszolgáltunk. Ebédet és pénzt is kaptunk. Nagyon jó főnök volt Elek és Elekné – te ismerted őket. Nagyszerű főnökök voltak, egy kicsit családi elbánásban részesültünk.” (Bajomi 1986: 23).

MUNKASZOLGÁLAT: HIC-ET-NUNC-LÉT ÉS ÖRÖMELV

Mérei, ahogy fentebb említettük, 1942-ben kerül a keleti frontra. Egyik interjújában arról mesél, hogy már elindulása előtt elmondta feleségének: mindenképpen át fog szökni a Vörös Hadsereghez.⁵³ Ez 1944 szeptemberében valóban be is következik, bár az interpretációk – a beszélő szándékának függvényében – meglehetősen eltérnek: míg Mérei tudatos szökésről beszél, addig a tevékenységét később figyelő Gerőné Fazekas Erzsébet passzív fogságba esésként festi le az esetet. Itt a történet elmondásához tapadt motiváltságot nyilvánvalóan nehéz, ha egyáltalán lehetséges elkülöníteni.⁵⁴ Mérei Sztaniszlauban került a Vörös Hadsereg közelébe, vagy ahogyan ezt igen rosszindulatúan Fazekas Erzsébet megjegyezte: „Mérei hozzánk tülekedett”.

Mérei, mint fentebb már szóltunk róla, a *Párisi Munkásnál* szerzett tapasztalatai miatt az akkor alakuló, elsősorban a hadifoglyoknak készülő *Magyar Újság* alakuló szerkesztőségébe került, melyet utóbb *Új Szóra* „kereszteltek” át.⁵⁵ Feladata s körülményei itt is hasonlóak voltak, mint annak idején Párizsban: rövid, legtöbbször szignó nélküli cikkek írása, korrektúrázás stb. „A 4. Ukrán Hadseregcsoport – írja a lap – 1944. szeptember végén kelt át a Kárpátokon, s ekkor adta ki Mechlisz vezérezredes Illés Bélának parancsba egy magyar lap, eredetileg *Magyar Újság* készítését. Főszerkesztő Illés Béla, szerkesztő Kassai Géza lett. Ott volt még Fazekas Erzsébet, Wágner Anna és Oldner Vladimir szovjet főhadnagy. Első munkatársak között volt Solt Lajos hadnagy, magyar antifasiszta is. Tevékenyen részt vett benne Farkas Mihály, jelenlegi belügyi államtitkár.”⁵⁶ Noha a szöveges beszámoló Méreit itt még nem említi, az írás felett található fotón kétségkívül szerepel.

A lap működésének egyéves évfordulóján Illés Béla külön cikket szentelt az *Új Szó* működésének méltatására, s ebben a lap történetét, működését összefoglaló cikkében a munkatársakra is kitért; Wágner, Oldner és Fazekas hosszas méltatását követően néhány szó a volt hadifoglyoknak is jut: „(m)unkatársaink egy része volt hadifoglyokból áll, akik együtt tették meg velünk a nehéz és veszedelmes utat Lemberg-től Debrecenig. Megállták a helyüket, úgy is mint a sajtó munkatársai, úgy is mint hazafiak. Ezek: Dr. Mérei Ferenc, Lévai Béla és a fiatal tehetséges költő Zsom-

53 Rádai 1984.

54 MOL, M-KS-276-68-84. ö.e., p. 21.

55 Ha már Mérei sajtómúltjánál tartunk: egy helyen megemlíti (Bajomi 1986: 25), hogy memoár jellegű írása jelent meg álnéven a *Linkskurve* nevű ismert lapban a Tanácsköztársaság évfordulója alkalmából. Sajnos még a lap bibliográfiája (Kliche-Seidel 1972) alapján sem tudtam beazonosítani e hivatkozást, talán más lapban jelent meg. Az évfordulóra megjelent, bizonyosan nem Méreitől származó cikk pedig: Lenin am Funktelefon... 1919.

56 *Új Szó* 1945. október 26. Mérei saját szignóval kevés cikket írt (lásd Mérei 1945). Mérei ifjúkori barátja, a Törzs „névtelen” szellemi középpontja, a szarkasztikus humoráról ismert Lux László, aki – oppozíciós előélete miatt – 1945 után a szocdemek mellé állt, egy helyen azt mondja: „ő az egyetlen, aki pénzért veszi az *Új Szót*, mert abban még az írásjelek hiánya is hazug.” A baráti elköteleződések és politikai nézetkülönbségek bonyolult összjátékára, mely 1945 és 1950 (Mérei eltávolításának időpontja) között megosztotta az oppozíció-Törzs tagságát, mélyen jellemző ez a mondat (lásd Román 1990: 401). A kép megtekinthető: http://www.korall.szoc.elte.hu/archivum/korall_21_22_files/merei_ferenc.jpg

bor János.⁵⁷ Illés Béla később a *Honfoglalás* című, egykori naplójegyzetei alapján írott dokumentumregényében részletesen beszámol a *Magyar Újság* szervezéséről, s a galíciai körülményekről; ebben Méreinek már nem jutott szerep, noha többen saját nevükön, egyesek pedig megváltoztatott névvel, de könnyűszerrel beazonosíthatóan szerepelnek.⁵⁸

Az eredetileg kitűzött cél, a Vörös Hadsereghez való átszökés harmadik nekifutásra sikerült, közben azonban eltelt két év. Jóllehet a büntetés *küldetésé lényegítése* teloszt, célt adott a mindennapok jelentést nem képző ismétlődésének, ám a munkaszolgálatban *megélt* napokat, heteket és hónapokat önmagában nem tudta kiváltani, a fizikai, lelki nehézségeken való túljutást nem tudta, nem tudhatta minden ízében meg nem történtté tenni a hit teleológiája. Csakugyan szenvedés az értelem tehetetlensége, de az éhség és a hideg ellen messze nem elég a messianisztikus küldetés ígérete – a túléléshez kenyér, víz és meleg jelenvalósága kell. Káldor György, Örkény *Lágernek népe* című szociográfiájáról szóló vallomásában úgy fogalmaz, hogy a „hadifogoly éhsége »az ösztönök félelme az éhhaláltól«. [...] Aki, mint minden katona egyszer valahol szembekerül az éhhalál lehetőségével, annak a zsigereibe itatódott az éhség, az zabálhat pukkadásig, mégis valahol felriad, és éjjel a szikrázó csillagok alatt egyszerre csak fel szeretné falni a világot [...]. *Kozmikus éhség a foglyok éhsége, csillapíthatatlan.* Lehet, hogy ez a szerzetesi étellel függ össze, a szexuális ösztönök átváltódásával az evés análerotikus gyönyörévé. [...] Sok éves fogságunk során igen kevés szexuális vétséggel találkoztunk a táborokban, de rengeteg élelmiszervétséggel, a lopástól a betörésig, verekedésig, rablásig.⁵⁹ A túlélés mindennapos stratégiájára persze Méreinek is megvoltak a maga eszközei; ezek, a közel azonos körülmények okán bizonyos szempontból nagyon hasonlóak, ám egyes elemeiben mégis sajátosságokat hordoznak.

„Középköltővel – írja Mérei visszatekintve – együtt voltunk munkaszolgálaton. Egy olyan században, amely már részt vett támadásban, visszavonulásban, kevesen maradtak életben, vagy tíz század maradványaiból állították össze. Így óriási személyes tapasztalatokkal rendelkezünk, *mintha az életképesek maradtak volna életben.* Családi és közéleti gondok nélkül kellemes, a hadiövezetet tekintetbe véve magas minőségű életet éltünk. Ennek megtestesítése egy Samu nevű nagyerejű ember volt, artista és állatidomár, aki arról lett hírhedt, hogy kutyát tartott a fronton. [...] Ebben a jó életminőségű, nagyon tapasztalt és fortélyos században élt Középköltő is. Ezek a munkaszolgálatosok jól öltöztek (azaz meleg holmijuk volt), jól ettek (megtanultak gátlástalanul lopni a katonai raktá-

57 Illés 1945. Illés tulajdonítása, tudniillik, hogy Mérei doktor, nem állja meg a helyét, hiszen 1945–46-ban, egyetemre aspirálásának kezdetén Harkai Schiller Pál épp azon háborodott fel, hogy doktorátus nélkül öhajjt egyetemen oktatni (lásd P. Bakay 1998: 209).

58 Illés 1980, különösen 387–424.

59 Káldor 1995: 80. Talán kevésbé ismert ma már, hogy egyes lapok, így az *Új Szó* hasábjain is, az ún. hadifogoly-üzenetekben lehetett értesíteni a családot, barátokat vagy hírt kérni a fogolytól. Káldor kapcsán: „Dr. Káldor György üzeni feleségének, Hermann Lászlónak és Ortutay Gyulának, hogy jól van, értesítsék családját.” (*Új Szó* 1945. 08. 28.), Szilágyi János György kapcsán: „Jancsikám, hírt várunk tőled, jól vagyunk, csókolunk, anyuka, Gizike, Marcsi. Sziget u. 27.” (*Új Szó* 1945. 09. 18.). Az éhség metafizikájához pedig lásd Örkény 1981: 40.

rakból), még tisztálkodtak is. Nem voltak tetveik, lószerszámokat loptak a raktárból, ahol dolgoztak. Ezt elcserélték házigyártmányú vodkára (ezzel is a békét védték!), s így felszerelve jártak a lányok után.

A hadászati cselekvések terepén feltalálható lányok és asszonyok értékelése körül két álláspont alakult ki. Az egyik nézet szerint minden lányban van valami, a szemében vagy a mozgásában, a hajában vagy a hangjában és főként a combja között, valami, ami csak neki van. Jó magam is inkább ehhez az állásponthoz húztam. Jóakaróim azt terjesztik, hogy ennek az álláspontnak az ideológusa lettem. Nem merem magamnak tulajdonítani ezt a szerepet – zárja végül Mérei e gondolatmenetet –, de amennyire tőlem tellett, harcos elkötelezettje voltam az irányzatnak.⁶⁰

Jól látható, ebből a részletből is, hogy noha a hangsúlyt közel azonos dolgokra (evés, ivás, szexualitás) helyezi, mint Káldor, ám az értékelés többnyire ellentétes; azt kell mondanunk, hogy ez Mérei beállítódásában a stratégiai, az új, a sajátos. „A kellemes, magas minőségű élet” vagy a „jó életminőségű század” kifejezéseket nyilván túlzásnak tartja a mai olvasó. Vitathatatlan, hogy neki is szüksége volt meleg holmira, megfelelő mennyiségű élelmiszerre és innivalóra, de ezt Mérei valahogyan élet előtti minimumnak, s nem magának az életnek tekintette; az *élet* biológiai fogalmához szükségesnek, de az *élet* komplex értelméhez nem elegendőnek. Nem összemérte az ott lévő „jelent” a normális körülmények közötti életszükségletekkel (ez így is, úgy is összemérhetetlen), hanem *az adott szituációt tekintette jelenvaló életnek*. „(A)z élet *hic et nunc* jelenség. Nem várom az életet, hanem élem a mindenkori »itt és most« feltételek között” – mondja később teoretizálva saját, hallgatólagos, korábbi álláspontját.⁶¹ S ebben nagyon fontos szerepe volt, Káldor beállítódásával szemben, a szexualitásnak is. Erről az alábbi történetben számol be:

„1944 elején történt. Csornavoda faluba érkeztünk. Úgy tudtuk, egyetlen éjszakát töl-tünk a dombra épült községben. Reggelre azonban kiderült, hogy a tavaszi áradás elvitte a hidakat; a patakok nagy folyóként hömpölyögtek, körülzárták a dombot. S mi ott maradtunk, mint egy szigeten Csornavodában, talán több mint tíz napig. Más alakulat éppen nem járt ebben a körzetben, s mi éltünk a parasztházakban, mint Marci Hevesen, vagy mint isten Franciaországban. A házejka, akinél laktam, még siratta a »Moj Cselovjek-et«. Amint megtudtam, ez egy német zsoldban álló ukrán könyvelő volt. [...] [Ahogy] a front közeledett, a németek visszavonultak, vitték magukkal Moj Cselovjeket.

Már említettem – fűzi tovább Mérei –, hogy nagyon kipróbált és gazdag századként vándoroltunk. Könnyedén, mint a távgyaloglók és nagyértékű cseretárgyakkal

60 Mérei 1985b: 78–79. A másik – itt nem részletezett – nézet szerint, a hátsország nőtagjai elhanyagoltak és nemi betegségek hordozói, így a katonáknak óvatosnak kell lenniük. Ez volt a „két T-mozgalom”: óvakodjunk a tetűtől és a trippertől. Mérei, mint a fentebből is kiderült, az ellenkező táborhoz, azaz az „ellen-két T-mozgalomhoz” tartozott, melynek filozófiája a „ne óvakodjunk” jelszóban kristályosodott ki. E szöveg rövidítve, szerkesztve megjelent: Bagdy–Forgács–Pál 1989: 146–158. A továbbiakban, a szöveghűség végett, a kéziratot követem.

61 Mérei 1998: 450 [Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz (1962. december – 1963. március)].

felszerelve, amilyen a pipereszappannak számító mosószappan, a só, a sósborszesz, egy kórházi rakományból a fájdalomcsillapítók stb.

Mária [ti. az előbb említett Házejka] befogadott. Egyedül maradtunk a házban. Az áradás elzárta a világot. [...] A pipereszappannak nevezett német mosószappannak a hatása lenyűgöző volt. Meleg vizet forralt, megmosta a lábam, mint a sokat emlegetett Moj Cselovjek-ét. Aztán megágyazott a kemencepadkán. Nem emlékszem arra, hogy hányadik napon feküdt mellém. Tudom, hogy nem az első nap. Itt éltem nála több mint tíz napig. Minden szappanomat nekiajándékoztam. Cukrot is hoztam neki, amelyet valami ruhadarabomért cseréltem egy hadi milliomossal. Legalább 20 kiló kristálycukrát a tisztí málhákkal vitette; a kocsist pállinkával vesztegette meg.

A csornavodai szép napok valóban sokba kerültek. Átszámítva, ha a reménytelenség valutájának meghatározó árfolyama lenne, akkor Csornavoda annyiba kerülne, mint a Hilton szálló apartment-ja, telefonon hívott luxus-ágyassal. [...] Amikor több mint tíz nap múlva a víz leapadt, s fölverték a fahidat, mi újra elindultunk. Mire leértünk a Kárpátok keleti lejtőjére és hírekhez jutottunk, kiderült, hogy [1944.] március 19-ét Csornavodán vagy még annak kábulatában töltöttük. [...] Ez az emlék is hozzáadott valamit ahhoz a tudáshoz, hogy *nincs átmeneti élet*. Aki átadja magát, feláldozza vagyonát, minden pipereszappánát, s még adósságba is veri magát, mint jómagam a kristálycukorért – összegzi a történetet Mérei –, az megtalálja *hiteles örömét* Csornavodán is, Mária kemencepadkáján vagy forróvizés dézsájában.” (Az első kiemelés az eredetiben, a második a szerzőé – K. H. Zs.)⁶²

TÚLÉLŐ ÉS TÚLÉLŐ: VITA ACTIVA, NEVETÉS, ELABORÁCIÓ

„Ahogyan munkaszolgálatos éveimnek az örömeiben lebegtem, csak az örömökre emlékszem, ez a túlélők privilégiuma.”⁶³

Mérei Ferenc

Míg a „szemináriumi lehetőség” tengelyében a jövőre irányuló várakozás mint forradalmi teleológia az Ernst Bloch-i „Nocht-Nicht-Sein” képében jelenik meg, addig az örömelv középpontjában az „itt-és-most-lét” ténye és a „hiteles öröm” keresése állnak. Bárhogyan is nézzük, e paradoxon, e két világos életvezetési mozzanat az, amely ebben az időszakban az *élettörténet mint társadalmi jelentéstörténet ritmusaát adja, mintázza azt és ugyanakkor korlátokat szab az adott politikai, társadalmi világgal való kapcsolatának*. Ez 1942 és 1944 között nem okozott kibékíthetetlen konfliktust; megítélésem szerint a paradoxon antagonisztikus ellentétté csak később, 1950 márciusának politikai motivációktól és ideológiai erőforrásoktól dúszított mezejében válik. Amennyiben a politikai, társadalmi értelemben vett konfliktusra az uralom gyakorlásának feltételeiért, a hatalom hatékonyságáért, továbbá a mindennapi gazdasági, kapcsolati, érzelmi forrásokért folytatott küzdelemlként tekintünk, úgy megítélésem szerint az ún. pedológiai vitába sűrített viszály az

⁶² Mérei 1985b: 82–83.

⁶³ Mérei 1985b: 81. (Kiemelés az eredetiben. – K. H. Zs.)

a mozzanat, mely Mérei élettörténetében végképp kibillent a személyes integritás és az *én* fölfogásának korábban, nagyjából 1928 és 1949 között rögzített értelmét és folyamatát. „Persze, mondjuk csak ki! – vágja rá egy későbbi beszélgetésben – Szigorú bolsevik voltam. Tulajdonképpen negyven éves koromban [azaz 1949-ben] kezdtem puhulni.”⁶⁴

Mérei beállítódásának crédója: nem várni, nem hagyni-megtörténni, hanem aktívan keresni, elébe menni, és – főképpen – megtalálni és kiaknázni belőle a kellest, az örömet. Ez az intenzív élet Mérei Ferenc-i imperatívusza. Ezt a legszebben és legtömörebben talán egy kései interjújában fejtette ki. „A fogalomban – fejt ki Mérei – sok minden fonódik egybe. [...] A kulcsfogalom az átélés, ebben van az az érzés is, hogy velem történik, én csinálom, tehát felelős is vagyok érte. De jelenti azt is, hogy amit átélek, az a valóság: nincs »átmeneti élet«, nem érvényes az az illúzió, hogy »majd eljön a mi szép életünk, az lesz az igazi«. [...] Intenzíven élni azt a bizonyosságot jelenti, hogy *csak* ez az élet van, a »másik« ábránd, illúzió, ígéret, esetleg *terv*, amelynek a megvalósításán fáradozom, amin ábrándozom stb., de élni csak ezt élem. A börtönben [1959 és 1963 között] egyszer együtt voltam egy írástudatlan emberrel, akit éppen húsz nap sötétzárkával fenyegettek. Sajnálkoztam milyen rossz lesz neki. Mire ő megnyugtatót: »Azt is csak emberek csinálták, tanár úr!« Úgy érzem, ettől az analfabétától tanultam meg, – lehet, hogy a magam tapasztalatából, de az analfabéta szavaihoz kötöttem – hogy abban a helyzetben, ahová éppen a sors vet, ott kell élnem. Minden helyzetben meg kell találnom, ki kell alakítanom a létem, még ha nem fogadom is el az adott életfeltételeket és megváltoztatásukon fáradozom, akkor is ez az én egyszeri, visszavonhatatlan életem.”⁶⁵

A holocaust társadalomtudományi irodalmában rendkívül elterjedt a »túlélő« fogalmának használata. Az elképzelés, mely kezdetben a második világháború pusztításait elszenvedett személyekre vonatkozott, a kutatás újabb tapasztalatai szerint manapság egyre inkább az identitás- és elismerés-politika eszközkévé vált, mely retrospektív módon homogén tapasztalattal és ehhez kapcsolódó morális (univerzális) ítélettel kívánja felruházni az egykori megpróbáltatások elszenvedőit; ezek azonban, sajnos, többnyire sablonokat termelnek, a sűrűség és a többértelműség hitele nélkül.⁶⁶ A holocaust pszichiátriai irodalmában a túlélő fogalma egyértelműen a koncentrációs táborokat átélt személyekre vonatkozik, noha az egykori trauma hatása orvosi értelemben gyakran több nemzedékre is kiterjed.⁶⁷

Az Örkény István lágertapasztalatát lélektani kontextusban vizsgáló Kalocsai Katalin olyképpen fogalmaz, hogy az írónál a minden előzetes emberi elképzelést jócskán felülmúló valóság megélésének és átfordításának adekvát formájává vált a humor, illetve annak ad absurdum fokozása, a groteszk: az elviselhetetlen elviselése-

64 Bagdy 1985: 244.

65 Mérei-Somogyi Tóth 1979: 1564.

66 E tanulmányban nem tárgyalom ezt a problémát, melynek egyébként is könyvtárnyi terjedelmű irodalma van. Lásd pl. Pollak 1990, Chaumont 1997. Kosellecknél a túlélő inkább az erőszakos esemény közben (háborúban) meghalt személyek családtagjait jelenti, akik valamilyen *értelmet* tulajdonítanak az elhunyt személy halálának: vö. Koselleck 1979: 255–276.

67 Lásd Kelemen 1997: 115–125, Kende 1997: 43–46, Niederland 1988: 45–52.

sének, az értelmetlennek való értelemadás eszköze volt a humorhoz kapcsolódó nevetés.⁶⁸ Norbert Elias kifejezését továbbgondolva talán azt mondhatjuk, hogy az „embertelenség normális módon még elviselhető formáit messze meghaladó erőszakos bűncselekmények”⁶⁹ át- és túlélésének megértéséhez, az élmény átfordításának a „normál használatot” jóval meghaladó formákat kell keresnünk. Megítélésem szerint ez a mozzanat magyarázza azt a bevezetőben feltett kérdést, hogy a munkaszolgálat kontextusában mennyi relevanciája van a humor, a nevetés és az élmény kellemessé formálása alakzatainak. Örkény egyik levelében ezt egyértelművé is teszi: „jól vagyok, elfogadható egészségben, töretlen humorral nézem a dolgokat – ez volt az egyetlen fegyverem, amivel átvészeltam a régi és nehéz időket is”.⁷⁰ A humor és az ehhez kapcsolódó nevetés lelki és társas folyamatai és hatásai már igen korán foglalkoztatni kezdték a kutatókat. Freud a viccről szóló klasszikus tanulmánya vagy Henri Bergson a nevetésről szóló ismert esszéje mellett persze számtalan elmélet született a humor és nevetés tárgyában.⁷¹ A francia filozófus szerint a komikus helyzet *conditio sine qua nonja*, hogy a *test fölébe kerekedik a léleknek*, ha figyelmünket egy személy testére irányítják, holott a szelleméről van szó; másképpen fogalmazva ha egy *személy* egy adott pillanatban *dologgá* válik. A nevetésre ingerlő helyzetben tehát lennie kell valaminek, amely az emberre, Bergsonnal mondva, az „élőre tapadó gépiességet”⁷² kizökkenti, s az adott pillanat az, mely nevetéssé sűríti a társadalom vélekedését a kinevetett személyről. Ebben az értelemben a nevetés az alany, azaz a nevetők számára pszichikai értelemben feszültségoldó funkcióval bír, a tárgy, a kinevetett számára pedig szimbolikus büntetés. Feszültségoldás és büntetés lélektani és társadalmi alakzatai, funkciói rejlenek tehát a nevetés mögött. Örkény egyik legszemlésebb lelapja így fogalmaz: „Se Operába, se hangversenyre nem járok. Mostanában a hason csúszásra és emberölésre fektetem a hangsúlyt.”⁷³ Úgy vélem, hogy e rövid szöveg – főként egy értelmiségi beállítódással bíró egyénél – plasztikusan fejezi ki a fentebb vázolt test-szellem ellentétet: a szellem magasztosságát, absztrakcióját (Opera, hangverseny) első lépésben komikussá ellenpontozza a test esetlensége, a hasoncsúszás, és második lépésben groteszkké az emberölés felemlítése. A komikumtól és a nevetéstől tehát – a háború, a munkaszolgálat kontextusában – eljutunk a groteszkig és a nevetés megfagyásáig: az oldás és a büntetés mozzanata tehát együtt él, nem izolálható többé alany és tárgy.

Ebben az írásban a humor és az ehhez kapcsolódó nevetés általános, az ellentételezés, a megfordítás elvén működő komplex formáját (oldás, büntetés), annak kommunikatív-performatív funkciójával együtt – társadalomlélektani és kulturális értelemben – szabadságot termelő, mesterségesen reprodukálható *szimbolikus*

68 Kalocsai 2004: 85–101.

69 Elias 2002: 231.

70 Örkény 1996: 36.

71 Csak a két klasszikus munkát említtem: Freud 1994 és Bergson 1994. Humor és a trauma-feldolgozás összekapcsolásához lásd még Kalocsai 2004 és Varga 1992.

72 Bergson 1994: 71.

73 Örkény 1996: 29.

játéknak tekintem. Ahogy a játék neurobiológiai funkcióiról értekező Grastyán Endre fogalmaz, az ilyen „szimbolikus játékokban a végtelen szabadság világa tárul fel”, s hogy „a játékban, arteficiális céljai és akadályai ellenére, a valóság tükröződik, és a megismerés mechanizmusai érvényesülnek.”⁷⁴ A munkaszolgálathoz, a hadifogsághoz hasonló szélsőségesen nehéz élethelyzetben azonban a megismerés, a valóság felmérése, bensővé tévése önmagában inkább megrettent, mintsem kielégít. „Az álmodozás – írja később saját prizonizálódási tapasztalatainak feldolgozása során – elfeledteti a börtönt, a gondolkodás soha. Az érvényes gondolkodás minden szakaszában jelen van háttérként a valóságos helyzet. Mégis milyen örömet nyújthat ez a karbantartó és önvédelmi gondolkodás? [...] A sorok írója úgy látja, hogy gondolkodási típusa és adott helyzete egyaránt annak a szellemi munkának kedvez, amely a műveletekben találja meg örömet: a kiemelésben, az elhatárolásban, az egybevetésben, a különbségek kiélezésében, a jelenségekhez tapadó magyarázatok csi-szolgotásában mindaddig, amíg a jelenség önálló életet kap stb.”⁷⁵

Az elemző gondolkodás mellett tehát szükség van egy olyan instanciára, mely a megismert lélektani feszültséget oldja-bünteti, vagyis átfordítja, s ezzel lehetővé teszi az élmény valóságként való elfogadását, bensővé tételét. Ezt a lelki mechanizmust nevezi Mérei későbbi munkáiban *elaborációnak*.⁷⁶ Az elaboráció jelenségének vizsgálata szükségképpen elvezet bennünket ahhoz a hosszú távú lélektani problémához, melyet manapság röviden a túlélő fogalmába és szindrómájába sűrítünk. Ismert tapasztalat a túlélő lelkiismeret-furdalása, sőt büntudata, hogy ő életben maradt, míg társa, barátja, családtagja stb. meghalt, nem élte túl a fizikai és lelki megpróbáltatásokat. Mint Káldor György fogalmaz „(t)alán feszélyezett, hogy életben maradtam, míg G. I. meghalt, és a túlélő mégiscsak luxuslány a halotthoz képest, akit odalenn rágnak a férgek.”⁷⁷ Jellegetes, hogy a túlélő fogalma ebben az értelemben valaki máshoz képest méri meg magát, aki már nincs, nem él; Mérei Ferenc ezzel szemben a túlélő eszméjét az *akkori selfhez képest* érti, vagyis az akkor a hetvenes éveiben járó pszichológus úgy véli: a háborúban valójában túlélte *önmagát*.

„Azt gondolom – írja rendezvényirodalmi visszatekintésében –, hogy [születésemkor] a kartotékomra a Demiurgosz egyetlen szót írhatott: „Túlélő”. Ebből az alkalomból elmondok egy vitát. Golding „Ripók Martin” című regényéről van szó.⁷⁸ Hajótörés, a mentőöv nélkül vízbekerülő Martin lerúgja magáról a csizmát, nagy kitartással és szerencsével egy szirtre vetődik s ott késének segítségével (szerencséjére ez nála maradt) enivalóhoz jut és a hajótörés után még 8 nap múlva is él. A regény epilógusában a hajótörés halottait mentőhajók kihalásszák a vízből. Ripók Martin hullája is közöttük van.

74 Grastyán 1985: 15, 59

75 Mérei 1998: 178 [Implikált tudás az álomban (1962. április – október)]. Örkeny két jelenség (hónvág és étvág) izolálásával és kiemelésével az „álmodozás” funkcióját határozza meg a hadifoglyok ideáltipikus magatartásaként (vö. Örkeny 1981, különösen 26–28).

76 Mérei–V. Binét 1975: 265–273. Lásd még Mérei 1989, különösen 214–215.

77 Káldor 1995: 78.

78 Golding 1980. Göncz Árpád fordítása nem Ripók, hanem Ripacs Martinként ültette át magyarra a „pincher” szót. Mérei valószínűleg emlékezetből idézte a polémiát, s filológiaiag ezért nem teljesen pontos az utalás.

Valamelyik egészségügyi mondja: „Ennek a szerencsétlennek még annyi ideje sem volt, hogy a csizmáját ledobja.” A hajótörés után legfeljebb egy percet élt, s ennek a percnek a fiktív fantáziája lehetett a nyolcnapos hajótörés. [...] Vály Gábor [...] a Nagyvilág hasábjain fejtette ki, hogy az élet e regény szerint fiktív, nem valódi; az ember azt hiszi, hogy partot ért, megmenekült, s éppen a fordítottja derül ki: az, hogy elpusztult. Aho- gyan Vály olvasta a történetet, az élet rettenetes, család: becsaptak bennünket már az- al is, hogy megszülettünk, a pesszimista bölcselet és életfelfogás az egyedül helyes. Per- sze vitába bocsájtkoztam [...]. Úgy értettem a regényt, hogy Ripók Martin rövid egyper- ces agóniáját legalább nyolc nap életre tudta meghosszabítani. Nem a múltját, a „tűnő életet” elevenítette fel, „mint aki a sínek közé esett”, hanem pillanatok alatt megindítot- ta a *helyzetnek megfelelő fantáziasort* és legalább nyolc nappal túlélte a halálát. Talán ha bajadérok közé képze- li magát, hétköznapien mérve élvezetesebbek lettek volna utolsó pillanatai, de lehet, hogy nem tudott volna kitölteni nyolc napot. *Egy vízben fuldokló- nak a legjobb vágyvezérelt éberálma a hajótörötti státusz egy tengeri szirten*. Ezt csinálta Martin. Túlélte saját halálát és modellt nyújtott a túlélés végső változatához. A regény- ből én az ellenkezőjét olvastam ki, mint a könyvtárigazgató. [...]

(M)ert ugyanott, ahol a szorongás megidézi a pusztulást, ugyanott, ahol a rettegést érzed, mindent meg is fordíthatsz. Ahelyett, hogy megbénulnál a rémülettől, elkezdhetsz cselekedni, félelem helyett elaborációhoz folyamodhatsz. A Golding-modellt követve agónia helyett a túléléshez, akárha fikció is! A Demiurgosz, aki a *túlélő* sorsát mérte rám, ezzel együtt rendkívüli képesség birtokába juttatott [...]. A túléléssel együttjáró ké- pességről, amelyet [...] elaborációnak mondunk, elmondanék egy kis történetet. [...]

1942–43 telén történt. Borzasztó hideg volt, minden reggel 38–41 fok. A befa- gyott Oszkol folyó partján táboroztunk, ott rendezkedett be a hadtáposzlop. Hajnal- ban minden nap ki kellett vonulnunk a vagonokhoz és onnan késő estig hordani a te- herautókba vagy raktárba mindazt, amit a hadsereg elfogyaszthatott. A munkából minden nap megszöktem. Választhattam a biztos lábfagyás és a szökésre kilátásba he- lyezett helyszínen történő felkoncolás között. A fagyást nehezen tudtam volna ellensú- lyozni, a felkoncolást azonban bátorsággal, ügyességgel elkerülhettem. Néhány tár- sammal együtt ezt választottuk. Kora reggel még kivonultunk munkára, aztán 8 óra kö- rül elszöktünk a munkáról és besurrantunk a már gondosan előkészített Házejkához, ki-ki a sajátjához, ott melegedtünk a padláson, dél felé jöttünk le, amikor már befűtöt- ték a kemencét. Azért csak 8 óra után kezdtük ezt a magánéletet, mert addig a tábori csendőrök is cirkáltak. Viszont 8 óra felé, akkor lett világos, ők is bekúsztak egy ház- ba. Amikor sötétedett, délután 3 és 4 között, visszaszöktünk a munkahelyre, mielőtt még a tábori csendőrök elkezdtek volna felkoncolni vagy legalábbis összeszedni a csel- lengőket. Akkor megint 2 órát dolgoztunk.

Ebben az önkényesen 4 órára csökkentett, hivatalosan 12 órás munkaidőben zsá- kokat hordtunk. Néhány hétig olyan zsákokat, amelyeknek a súlya nagyjából megfe- lelt a testsúlyomnak, ötven kiló lehettem. Néhány hét múlva már jóval nagyobb töme- gű zsákok érkeztek: só, cukor, paprika; ezek másfélszeresét, majdnem kétszeresét nyomták a testsúlyomnak. [...] Egyszer aztán a sors bedobta az aduját a munkaszolgálá- tosok életébe. Óriási ládák érkeztek. Szappan volt bennük, egy láda 120 kg-ot

nyomott és nem teherautóra kellett rakni, hanem felcipelni a raktárba. Az út: félemeletnyi lépcső után mintegy 20 méter fahíd vagy palló, megint lépcső, megint palló, s még vagy 20 méter a raktári zsákok sorai közt. Tegyük még hozzá: keskeny a lépcső, keskenyek a pallók, a sorközök, egy embernek kell vinni a ládát. Nincs mese, felteszik a hátára, induljon a szerencsétlen. Emlékszem, mintha besüppedtem volna a keményre fagyott talajba. Kiszakadt a hátam, közben számoltam a lépéseket. Talán a negyedik ládát vittem, a saját testsúlyomnak a kétszerese nyomta a hátamat; túl a második lépcsőn, a második pallón már bekanyarodtam a raktárba. Két magyar tisztet hallottam beszélgetni a raktár bejáratánál. Megnézni nem tudtam őket, a láda mint óriás szemelendő kitöltötte a látóteremet. De hallottam, ahogy az egyik mondja: „Hogy tud ez a kisember felmászni ezzel a ládával?” Erre a másik [...]: „Ennek a legkönnyebb, ez lélekkel csinálja.” Mint 50 kg testsúlyú ember, úgy toldottam meg magamat a 120 kilós ládához, ahogyan Ripők Martin hosszabbította meg az életét. Az én erőm ugyanolyan fiktív lehetett, mint Martin hajótörése, de a ládát azért felemeltem. *Ez a túlélők szerencsés titka: a rövid lét meghosszabbítása lélekkel és fikcióval.*” (Kiemelések tőlem – K. H. Zs.)⁷⁹

A bevezetőben idézett interjúrészlet éppen ehhez a mozzanathoz, a saját testsúlyánál jóval nehezebb zsákok, ládák cipelésének élményéhez kötötte azt az önéletrajzi állítást, hogy „nagyon jó formában” volt. Nehéz másként értelmezni e részletet, mint az elaboráció (az élmény leírása, értelmezése, átdolgozása, feszültségoldás) hatalma leírásának. A fogalom „Charcot-tól származik. Elsőnek ő jelölte így a helyettesítésnek, az áttételnek azt a láncát, amelyben az indulatból megnyilvánulás lesz.”⁸⁰ Ebben az értelemben az elaboráció nem a feszültségek elhárítását jelenti, jóval több annál. Az elhárított, „fékezett indulatok nemegyszer torlaszt képeznek a képzeletáramlásban, megállítják a gondolkodást, gátolják az emlékezeti felidézést vagy elterelik a figyelmet.”⁸¹ Így az elhárított, fel nem dolgozott indulat vissza-visszajár, s azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az egyén újraéli a konfliktust. Az elaboráció lényege, hogy az indulat, az érzelmi feszültség képpé, ismeretté való átfordítása: „sűríti az élményt, áttolja az indulatot és képben fogalmaz”.⁸² (Ebben a tekintetben nagyon hasonlít az álommunkához. Ehhez a formához Mérei 1960 után, a börtönben fordult; erről szól, ennek terméke a *Lélektani napló*.) Ez azonban nem jelenti a rossz élmény tökéletes eltűnését, felszívódását, lelki trauma nélküli teljes gyógyulását, noha Mérei esetében a mérleg mégis sikeresnek, pozitívnak mondható. Börtönbeli álomrepertoárjának topográfiájában, állapítja meg Mérei nagy meglepetéssel, hogy „a háborús terep, az egykori nagy kalandok színhelye [...] *csupán 0,7%-kal szerepel* (!); ez az elosztás megint az álmodó gondolat- és kép-

79 Mérei 1985b: 84–88, 91. A korábban már említett, Törzshöz kapcsolódó rendezvényirodalom felépítését és az ún. rendezvény társadalomtörténeti összetételét és kulturális funkcióit részletesen tárgyalom: K. Horváth 2005.

80 Mérei–V. Binét 1975: 265.

81 Mérei–V. Binét 1975: 265.

82 Mérei–V. Binét 1969: 269.

zeletvilágát fedi.” (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.)⁸³ Egy interjújában viszont úgy fogalmaz, hogy egy „ember fantáziája, érzelmi benyomásainak belső képre, belső szóra való átfordítása, szóval ami igazán lelki benne – igazából sohasem rögzíthető. Változik, csináljuk, alakul. *Én, ha félek, Auschwitzra gondolok*. Nagypám talán a dragonyosokra gondolt, pogromokra. Utódaim megint másra gondolnak, másféleképpen félnek [...]”⁸⁴ Ahogyan Örkény írásművészetében gyakran feltűnik a zsidó identitáshoz fűződő komplex, körkörös, lineáris elbeszélésben alig-alig elmondható viszony vagy az ún. lágerpszichózis,⁸⁵ úgy Méreinel a későbbiekben az archetipikus félelem rögzítésének tárgya az Auschwitzhoz mint helyhez kötött judeocídium eszméje (melyet valójában, szerencsére nem élt át!), a zsidóság faji alapú, ipari eszközökkel való elpusztításának banálisan ördögi gondolata. Örkény úgy utalt vissza erre egy Eörsi Istvánnak írt levelében, hogy „(n)émi meghökkenéssel olvastam [...], hogy az ész elnyomja benned az ösztönöket. Kérlek, ezen ne nagyon változtass. Már megélttem, amikor az ész nem nyomta el az ösztönöket. Nem volt kellemes időszak.”⁸⁶ S ha ez a nem-kellemes időszak egyszeri és megismételhetetlen életünk jelenvaló élménye volt vagy lesz, akkor, úgy tűnik, nem nagyon marad más, mint felfedezni önmagunkban a lélek segédigéit.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, CS-604, „Hunagricus”-dosszié, O-10986 Archives de la Préfecture de Police (APP), BA 2182 – 163.301 Archives Nationales, Académie de Paris Faculté des Lettres (1823–1953), AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1880–1925: François Mérei kartonja. Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV.1476.b, Budapest Székesfőváros VII. Kerületi Elöljáróságának iratai, Iparügyi és egyesületi nyilvántartások Budapest Főváros Levéltára (BFL), VII.2.e, Budapesti Kir. Törvényszék Cégbírószági Iratok Budapest Főváros Levéltára (BFL), XXXIII.1.a, VII. kerületi születési anyakönyvek (1909) Magyar Országos Levéltár (MOL), M–KS–276–53–47. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), fondszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc-interjú* (1986)

Budapesti Czim- és Lakjegyzék. 1905. május – 1906. április. Budapest
A Budapesti Székesfővárosi Törvényhatósági választók 1930. évi végleges jegyzéke
 Szilágyi János 1972: *Kettesben – Mérei Ferencsel*. Magyar Rádió Archívuma, gépirat
 K. Horváth Zsolt 2002: *Interjú Szilágyi János Györggyel*, készült 2002 októberében.
 Litván György – K. Horváth Zsolt 2002: *Interjú Ravasz Jánossal*, készült 2002 februárjában.
 Rádai Eszter 1984: *Interjú Mérei Ferencsel*.

Napkelet 1931.
Új Szó 1945.

83 Mérei 1998: 324 (Implikált tudás az álomban).

84 Hernádi 1987: 591.

85 A példa címén lásd az erőszak lágerpszichózisára Örkény 1980b, a zsidó identitás ambivalenciájára Örkény 1980a, a háborús tapasztalatra az egyik legszebb elbeszélés: Örkény 1980c.

86 Örkény 1996: 311.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aranyossi Magda 1961: A franciaországi magyar emigráció történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 3. 59–85.
- Aranyossi Magda 1978: *Rendszertelen önéletrajz*. Budapest
- Arendt, Hannah 1995: A hagyomány és a modern korszak. In: uő *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Budapest, 25–48
- Aron, Raymond 1969: *Penser la guerre: Clausewitz*. Paris
- Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.) 1989: *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*. Budapest
- Bagdy Emőke (szerk.) 1985: A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel. *Magyar Pszichológiai Szemle* 3. 241–253.
- Bajomi Lázár Endre 1983: Éhező inasévek Párizsban. Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével. *Kritika* 7. 20–22.
- Bajomi Lázár Endre 1986: Mérei–Mák. *Kritika* 11. 22–25.
- Baker, Donald N. 1978: The Surveillance of Subversion in Interwar France: The Carnet B in the Seine, 1922–1940. *French Historical Studies* 3. 486–516.
- Bálint Endre 1984: *Életrajzi törmelékek*. Budapest
- Bergson, Henri 1994: *A nevetés*. Budapest
- Bibó István 1990: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... In: uő: *Válogott tanulmányok, 1935–1979. IV. kötet*. Budapest, 265–282.
- Borsányi György 1983: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól. *Valóság*. 9. 19–31.
- Braham, Randolph L. (szerk.) 1996: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest
- Braham, Randolph L. 1997: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*. Budapest
- Broszat, Martin – Fröhlich, Elke 1987: *Alltag und Widerstand. Bayern im Nationalsozialismus*. München
- Chaumont, Jean-Michel 1997: *La concurrence des victims. Génocide, identité, survivant*. Paris
- Clausewitz, Carl von 1961: *A háborúról*. Budapest
- Elek, Hélène 1977: *La Mémoire d'Hélène*. Paris
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgáldások*. Budapest
- Elias, Norbert 2002: *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a XIX–XX. században*. Budapest
- Erdős László 1984: *Böllérbicskák éjszakája*. Budapest
- Forgács Péter 1988: Epizódok M. F. tanár úr életéből. *Filmvilág* 8. 13–16.
- Frei, Norbert 1996: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. München
- Freud, Sigmund 1994: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: *Esszék*. Budapest, 23–251.
- Friedländer, Saul (ed.) 1992: *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution”*. Cambridge
- Gallie, W. B. 1978: *Philosophers of Peace and War: Kant, Clausewitz, Marx, Engels and Tolstoy*. Cambridge
- Golding, William 1980: *Ripacs Martin*. Budapest
- Grastyán Endre 1985: *A játék neurobiológiája*. Budapest
- Gross, Jan T. 2000: Themes for a Social History of War Experience and Collaboration. In: I. Deák – J. T. Gross – T. Judt (eds.) *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, 15–35.

- Györi György 1977: Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferenc-
cel. *Kortárs* 4. 629–644.
- Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése*. Budapest
- Hahlweg, Werner 1954: Lenin und Clausewitz. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts, I–II. *Archiv für Kulturgeschichte* 1. 30–59., 3. 357–387.
- Hernádi Miklós 1975: A pszichológia az emberért... (Beszélgetés Mérei Ferenc-
cel). *Élet és Irodalom* 1975. november 1.
- Hernádi Miklós 1987: Nekem nincs absztrakt mondanivalóm. Beszélgetés Mérei Ferenc-
cel. *Magyar Tudomány* 7–8. 588–597.
- Houdsen, Martyn 1997: *Resistance and Conformity in the Third Reich*. London – New York
- Illés Béla 1945: Az Új Szó együttese. *Új Szó* 1945. október 28.
- Illés Béla 1980: *Honfoglalás*. Budapest
- K. Horváth Zsolt (megjelenés előtt): Szexuál–lélektani szubkultúra Budapesten. Szempon-
tok a Törzs keletkezéséhez és politikai szocializációjához. In: Erős Ferenc – Litván
György (szerk.) *Élet/mű: közelítések Mérei Ferenchez*. Budapest
- K. Horváth Zsolt 2005: *Bambini di Budapest 1950. Numerra kapitány, Pisztohi úr, Feszfa-
jú, Hülye–Mülye, Makovics, Baltazár püspök és Bizonyos Pál szubkultúrája*. Kézirat
- Káldor György 1995: Emberi hang a fogságból. In: Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa
(szerk.) *Örkény István emlékkönyv*. Budapest
- Kalocsai Katalin 2004: A túlélés grimaszai, avagy tényleg elég csak fejtetőn nézni? Örkény
István alkotásai és vallomásai tükrében. *Thalassa* 2. 85–101.
- Karsai Elek (szerk.) 1962: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok
a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. II. kötet*. Budapest
- Kelemen Andor 1997: A holocaust-szindróma megjelenése a mindennapi orvosi gyakorlat-
ban. In: Virág Teréz (szerk.) *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és
gyógyítása*. Budapest, 115–125.
- Kende B. Hanna 1997: A késleltetett halál. In: Virág Teréz (szerk.) *Elhúzódó társadalmi
traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Budapest, 43–46.
- Kliche, Dieter – Seidel, Gerhard (Hrsg.) 1972: *Die Linkskurve, Berlin 1929–1932: Bibliog-
raphie einer Zeitschrift*. Berlin – Weimar
- Konok Péter 2004: A Munka-kör szellemi, politikai hátsországa. *Múltunk* 1. 245–270.
- Kornai János 2005: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest
- Koselleck, Reinhart 1979: Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden.
In: Marquard, Odo – Stierle, Karlheinz (Hrsg.) *Identität*. München, 255–276.
- Kun Miklós 2004: *Kedves Hilda! Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*. Budapest
- Lenin am Funktelefon. Zum Jahrestag der ungarischen Räterepublik am 21. März 1919.
Linkskurve 1931. 3.
- Litván György 1984: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: Lackó Miklós
(szerk.) *A két világháború közötti Magyarországról*. Budapest, 183–225.
- Löffler A. Pál é. n. [1965 körül]: *A magyar emigráció Franciaországban a két világháború
között*. Kézirat, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 4223.
- Lux László 1969: Az eltűnt rendezvényirodalom nyomában. In: Bálint Endre – Binét
Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán
(szerk.) *Pasaréti kódex*. Kézirat
- Mályusz Elemér 1931: A vörös emigráció. *Napkelet* 1.
- Mary Gluck 2002: The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in
Fin-de-Siècle Hungary. *Austrian History Yearbook* 33. 149–162.
- Mérei Ferenc – Somogyi Tóth Sándor 1979: Életminőség (dialogus). *Kortárs* 10. 1563–1573.
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes 1975: *Gyermeklélektan*. Budapest

- Mérei Ferenc 1945: A munkáslevelezők. *Új Szó* 1945. október 27.
- Mérei Ferenc 1985a: Jó és Rossz határán. Bevezető. In: uő: *Jó és Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*. Kézirat
- Mérei Ferenc 1985b: Bandázs nélkül. In: uő: *Jó és Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*. Kézirat. 59–100.
- Mérei Ferenc 1989: A játék értelme és öröme. In: uő: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Budapest, 204–217.
- Mérei Ferenc 1998: *Lélektani napló*. Budapest
- Niederland, William G. 1988: The Clinical Aftereffects of the Holocaust in Survivors and their Offsprings. In: Randolph L. Braham (ed.) *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of its Aftermath*. New York, 45–52.
- Örkény István 1980a: Ákos és Zsolt. In: uő: *Novellák. II. kötet*. Budapest, 156–161.
- Örkény István 1980b: Niagara Nagykávéház. In: uő: *Novellák. II. kötet*. Budapest, 48–56.
- Örkény István 1980c: Zsidóhalál. In: uő: *Novellák. I. kötet*. Budapest, 147–159.
- Örkény István 1981: *Lágerek népe*. Budapest
- Örkény István 1996: Füst Milánnak. In: Radnóti Zsuzsa (szerk.) *Levelek egypercben. Levelek, emlékezesek, interjúk a hagyatékból*. Budapest
- Örkény István 2002: levelei Nagy Angélahoz. *Holmi*. 12. 1517–1534.
- P. Bakay Éva 1998: Pszichológusi pályafutásom. In: Bodor Péter et al. (szerk.) *Önarkép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest
- Passerini, Luisa 1988: Diritto all'autobiografia. In: *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria*. Firenze, 1–30.
- Perjés Géza 1988: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest
- Pollak, Michael 1990: *L'expérience concentrationnaire. Essai sur le maintien de l'identité sociale*. Paris
- Püskösti Árpád 1995: Örkény nevű író. In: Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa (szerk.) *Örkény István emlékkönyv*. Budapest, 284–285.
- Rádai Eszter 1989: Ismerd meg hazád börtöneit! Sajnos nem akasztottak fel! Egy interjú a dobozból. *168 óra* 6. 9–10.
- Ricœur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris
- Román József 1990: *Távolodóban. Életrajzi vázlat*. Budapest
- Román József 2004: *Bálint Endre és az 'oppozíció'*. Budapest
- Rosenberg, Clifford 2004: Une police de 'simple observation'? Le service actif des étrangers à Paris dans l'entre-deux-guerre. *Genèses* 54. 53–75.
- Rüsen, Jörn 1997: The Logic of Historicization. Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat. *History and Memory*. 1–2. 113–144.
- Salamon Pál 1970: Az irodalom pszichológiai hitelessége (Beszélgetés Mérei Ferencsel). *Élet és Irodalom* 1970. október 17.
- Schmitt, Carl 2002: A partizán elmélete. In: uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika-és államelméleti tanulmányok*. Budapest
- Svéd László 2003: A magyar munkáspártok ifjúsági szervezetei a XX. század húszas éveiben. *Múltunk* 4. 149–197.
- Szabó Dezső 1912: Magyar figurák Párizsban. *Nyugat* 15.
- Szakács Margit 1984: Magyarországi fényképészek és fényképésműtermük (1840–1920). In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1983*. Budapest
- Szakács István 1991: Én-rendelleneségek háború idején. In: *Pszichoanalízis és természettudomány*. Budapest

- Szentiványi Márton 1895: *Századunk névváltoztatásai. Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye, 1800–1893.* Budapest
- Szita Szabolcs 1989: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez.* Budapest
- Szita Szabolcs 1993: Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941–1945). *Holocaust Füzetek* 2. 26–33.
- Tamás Gáspár Miklós 1990: RAF-nekrológ. In: Barna I. – Kenedi J. – Sulyok M. – Várady Sz. (szerk.) *A Napló 1977–1982 (Válogatás).* Budapest, 195–199.
- Ungvári Tamás 1995: Mini-Ödipusz. In: Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa (szerk.) *Örkény István emlékkönyv.* Budapest
- Ungváry Krisztián 2005: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest
- Varga Zsuzsa 1992: A humor mint a gyászfeldolgozás sajátos módja Karinthy Frigyesnél. *Pszichológia* 1. 57–89.
- Vidal-Naquet, Pierre 1987: *Les assassins de la mémoire. 'Un Eichmann de papier' et autres essais sur le révisionnisme.* Paris
- Vitray Tamás 1981: Ötszemközt. In: Radnóti Zsuzsa (szerk.): *Párbeszéd a groteszkről. Beszélgetések Örkény Istvánnal.* Budapest, 7–26.